

EMPIRICKÉ METODY V LINGVISTICE

Učebnice pro studenty lingvistických a spřízněných oborů

Jan Chromý

Poslední aktualizace: 23. září 2021

Chromý & Söhne Verlag

Upozornění

Toto je průběžná verze připravované učebnice Empirické metody v lingvistice. Je zcela zdarma, avšak samotný text podléhá standardní ochraně autorských práv a není tak možné jej využívat bez svolení autora.

Copyright

© Jan Chromý (2021)

Sazba

Tento dokument byl vysázen v prostředí \LaTeX pomocí třídy `kaobook`.

Vydavatel

Chromý & Söhne Verlag

It's the questions we can't answer that teach us the most.
They teach us how to think. If you give a man an answer, all
he gains is a little fact. But give him a question and he'll look
for his own answers.

– Patrick Rothfuss: Wise Man's Fear

Obsah

Obsah	v
1 Úvod	1
1.1 Co je to empirický výzkum?	1
1.2 Proč jsou empirické metody důležité?	2
1.3 Komu je učebnice určena?	3
1.4 Jak je učebnice členěna?	4
1.5 Otázky na přemýšlení	5
VÝZKUMNÝ POSTUP	6
2 Výzkumná otázka a hypotézy	7
2.1 Co jsou hypotézy?	7
2.2 Hypotézy a proměnné	8
2.3 Pracovní a nulové hypotézy	9
2.4 Jak dobře formulovat hypotézy	10
2.5 Jak vzniká výzkumná otázka	12
2.6 Induktivní a deduktivní přístup	12
2.7 Otázky na přemýšlení	14
3 Výzkumný postup	15
3.1 Máme hypotézy – a co dál?	15
3.2 Průřezová studie	17
3.3 Experimentální výzkum	21
3.4 Longitudinální výzkum	25
3.5 Případová studie	27
3.6 Kombinace strategií	27
3.7 Otázky na přemýšlení	28
SBĚR DAT	29
4 Techniky sběru dat a dotazník	30
4.1 Souvislost technik sběru dat a výzkumných strategií	30
4.2 Jak vypadá dotazník	31
Základní prvky dotazníku	32
Otázky v dotazníku	34

4.3	Přímé a nepřímé techniky	38
4.4	Dotazník jako nepřímá technika: hodnocení gramatičnosti/přijatelnosti	39
4.5	Dotazník jako přímá technika: elicitace jazykových dat	41
4.6	Otázky na přemýšlení	42
5	Rozhovor	43
5.1	Rozhovor jako nepřímá technika	43
5.2	Rozhovor jako přímá technika	44
5.3	Běžná mluva a paradox pozorovatele	46
5.4	Skryté nahrávání	48
5.5	Nevýhody lingvistického rozhovoru	49
5.6	Elicitace konkrétních jazykových jevů	49
5.7	Technické otázky nahrávání	50
5.8	Přepis	50
5.9	Otázky na přemýšlení	53
6	Pozorování	54
6.1	Zúčastněné pozorování	55
6.2	Nahrávání interakcí	56
6.3	Strukturované pozorování	57
	Dílní techniky	58
6.4	Otázky na přemýšlení	68
7	Analýza dostupných materiálů	69
7.1	Jazykové korpusy	70
7.2	Databáze	70
7.3	Metaanalýza	71
7.4	Open-data, open-science	72
7.5	Otázky na přemýšlení	73
8	Vzorek a populace	74
8.1	Způsoby výběru vzorku	77
8.2	Volba výběru vzorku	79
8.3	Velikost vzorku	80
8.4	Otázky na přemýšlení	81
	Seznam literatury	82
	Terminologický slovníček	86

Seznam obrázků

2.1	Schematické znázornění vztahu mezi závislou a nezávislou proměnnou.	9
2.2	Schéma deduktivního výzkumu (od teorií přes ověřování hypotéz zpět k teoriím)	13
2.3	Schéma induktivního výzkumu (od pozorování k teoriím)	13
3.1	Schematicky znázorněný postup výzkumu od výzkumné otázky až k interpretaci výsledků. Některé kroky jsou spolu vzájemně provázány, což je naznačeno oboustrannými šipkami.	15
5.1	Obrázek pro elicitaci pojmenování částí plotu (Balhar et al., 2011, s. 204)	49
6.1	Co je na obrázku? (Jastrow, J. (1899). The mind's eye. <i>Popular Science Monthly</i> , 54, 299–312	59
6.2	Schematicky znázorněné časy a posloupnost fixací pro větu <i>Agresivní plavčík sežral bezbranného plavčíka a rychle odplul</i> . Časy jsou v milisekundách. Jednotlivé oblasti pro analýzu jsou vyznačeny svislými čarami.	62
6.3	Semirealistické zobrazení použité v technice visual world paradigm ve výzkumu Altmanna a Kamide (1999).	63
6.4	Graf s výsledky experimentu ze studie Altmanna a Kamide (1999).	64
6.5	Schematické zobrazení intermodal preferential looking paradigm. Mezi dvěma monitory je reproduktor, z něhož se ozývají zvukové stimuly.	64
6.6	Osoba s nasazenou čepicí s EEG elektrodami. Zdroj: Archiv Kateřiny Chládkové.	66
6.7	Modelový příklad rozdílu v amplitudě elektrických potenciálů mezi věrohodnými a nevěrohodnými větami. Na ose x je zachycen čas v milisekundách, na ose y elektrický potenciál v mikrovolttech.	67

Seznam tabulek

3.1	Hypotetické výsledky předběžného a následného zkoumání v případě průřezové studie v příkladu (5)	20
3.2	Hypotetické výsledky experimentálního zkoumání v případě průřezové studie v příkladu (9)	22
3.3	Příklad rozdělení podmínek pomocí latinského čtverce. Participanti jsou označeni písmeny abecedy (A, B. . .), itemy arabskými číslicemi (1, 2. . .) a podmínky římskými číslicemi (i, ii. . .).	25
3.4	Výhody a nevýhody jednotlivých výzkumných strategií.	28
8.1	Stručný přehled výhod a nevýhod jednotlivých způsobů výběru vzorku.	80

1.1 Co je to empirický výzkum?

Lingvistika je již po několik desetiletí značně rozdrobená disciplína. Existuje velké množství různých subdisciplín a badatelé přistupují k jazyku a jeho užívání z různých teoretických a metodologických pozic. Můžeme si proto klást otázku, co vlastně spojuje jednotlivé přístupy – kromě obecného vztahu k jazykovým jevům. Jakou spojitost mají například dialektologický výzkum lexikální zásoby na určitém území, zkoumání málo frekventovaných gramatických jevů využívající hodnocení přijatelnosti, výzkum čtení prostřednictvím sledování očních pohybů, korpusově založená analýza diskurzu, lexikografická excerptce a následná tvorba slovníku, fonetický výzkum výslovnosti samohlásek anebo zkoumání porozumění větám využívající elektroencefalografii (EEG)? Na první pohled zřejmě žádnou. Ve skutečnosti se však všechny tyto výzkumy řídí stejnými podkladovými pravidly.

Ve všech uvedených případech jde o empirické výzkumy a z tohoto hlediska se dají přirovnat i k bádáním v oblastech, které se o jazyk a jeho užívání vůbec nezajímají (případně jen částečně), jako jsou třeba společenské vědy (antropologie, sociologie a psychologie apod.), ale i vědy přírodní (biologie, chemie apod.). Klíčovým spojujícím prvkem je to, že se tyto výzkumy opírají o určitá data, která jsou obvykle víceméně nezávislá na osobě badatele. V dialektologickém výzkumu představují data například výsledky dotazníků či nahrávky rozhovorů. Ve výzkumu málo frekventovaných gramatických jevů prostřednictvím hodnocení přijatelnosti jsou výchozími daty jednotlivá hodnocení pro jednotlivé zkoumané konstrukce. Čtení zkoumané prostřednictvím sledování očních pohybů je zachycováno mimo jiné na základě doby fixací v různých oblastech textu či na základě velikosti zornice. Pro korpusově založenou analýzu diskurzu zase data představují různé anotované texty týkající se zkoumaného tématu. Lexikografická práce se opírá o rozsáhlá data založená na excerptci informací o slovech či konstrukcích. Fonetický výzkum výslovnosti samohlásek pracuje se segmentovanými audionahrávkami a výzkum porozumění větám využívající EEG zase jako výchozí data využívá snímanou elektrickou aktivitu mozku, především tzv. kognitivní evokované potenciály (ERP).

Právě práce s daty je definiční charakteristikou všech empirických výzkumů. Data se mohou týkat nejrůznějších jevů, mohou být získána různorodými technikami (v lingvistice například dotazníkem, rozhovorem, experimentem, pozorováním apod.), mohou být omezená, anebo naopak obrovská, mohou být získána od jedné jednotky, anebo od většího množství zkoumaných jednotek (v lingvistických oborech jde obvykle o mluvčí či o jazykové jednotky jako texty či věty, v jiných oborech to pochopitelně mohou být nejrůznější entity, ať už živé, či neživé) a mohou být různým způsobem uspořádána. Ve všech případech však jde o empirická data, na jejichž základě vyvozují badatelé určité závěry.

1.1 Co je to empirický výzkum? . . .	1
1.2 Proč jsou empirické metody důležité?	2
1.3 Komu je učebnice určena? . . .	3
1.4 Jak je učebnice členěna?	4
1.5 Otázky na přemýšlení	5

elektroencefalografie = neurovizuální metoda využívající snímání elektrické aktivity na povrchu kůže hlavy [angl. electroencephalography]

kognitivní evokované potenciály (ERP) = elektrické napětí vznikající při mozkové reakci na určitý podnět (například slovo, větu, tón apod.), které lze snímat elektroencefalografem [angl. event-related potentials]

1.2 Proč jsou empirické metody důležité?

Troufnu si říct, že většina lingvistických subdisciplín je v dnešní době založená právě empiricky. U některých z nich (například psycholingvistika, fonetika) to tak bylo vlastně od jejich počátku, u jiných došlo v předchozích desetiletích k výraznému empirickému obratu (například ve výzkumu gramatiky se velmi rozšířil korpusový, ale i experimentální přístup). Vzhledem k velké rozdrobenosti lingvistiky existuje řada lingvistů, kteří sami empirický výzkum v podstatě nedělají. I tak by ale každý lingvista měl vědět, jak empirický výzkum dělat a jak kriticky číst texty, které o výsledcích empirického výzkumu informují. I ryze teoreticky zaměřeni lingvisté, kteří se sami datům vyhýbají, totiž pro svá tvrzení nezdědka používají výsledky empirických výzkumů realizovaných jinými badateli. A pokud je neumí kriticky zhodnotit, snadno se dostávají na scestí.

Každý empiricky zaměřený výzkum má určitý obecný cíl, nějakou výzkumnou otázku, na kterou se snaží odpovědět prostřednictvím sběru, analýzy a interpretace dat. Tato cesta může být velmi dlouhá (často i několik let) a trnitá. Tak jako v běžném životě narážíme i v empirickém výzkumu na určité nesnáze, které jsou často zapříčiněny zcela praktickými důvody, s nimiž moc nezmůžeme. Patří k nim nedostatek času či financí, obtížné shánění osob, které by měly být do výzkumu zapojeny, momentální nefunkčnost techniky nutné pro realizaci výzkumu a podobně. Problémy si ale můžeme přivodit sami tím, že podceníme některý z dílčích kroků při realizaci výzkumu. Pokud například hned na začátku dialektologického výzkumu nebo výzkumu používajícího hodnocení přijatelnosti podceníme podobu dotazníku, může se nám stát, že i když celému výzkumu věnujeme hodně času a energie, získáme nezajímavé a nepoužitelné výsledky. Když ve výzkumu čtení či porozumění určitým větám podceníme podobu používaných stimulů, mohou být výsledky těžko zobecnitelné, i když třeba nasbíráme data od několika stovek mluvčích. Pokud si vytváříme korpus pro následnou analýzu diskurzu nebo plán excerptce pro tvorbu slovníku, můžeme podcenit principy výběru výchozích textů, což může způsobit, že naše závěry budou dosti zkreslené. A totéž se nám může stát i ve fonetickém výzkumu, když nebudeme přemýšlet nad tím, jaké nahrávky vlastně zpracováváme (od jakých jsou mluvčích, v jakých byly nahrávány situacích apod.).

Snadno se může stát, že něco takového podceníme. Uvedené příklady jsou jenom jedněmi z mnoha. Poukazují však na zásadní věc. Děláme-li empirický výzkum, lze zkazit spoustu věcí, a to třeba i vcelku nevědomky. Pokud se nám to stane, může být výsledek našeho výzkumu k ničemu i přesto, že svému projektu věnujeme značné množství času a energie. Možných uklouznutí je po cestě od výzkumné otázky k závěrům velká řada a bývá těžké se jim bránit. Aby se nám mohlo podařit touto cestou projít se ctí, musíme dobře poznat nástrahy, na jaké narážíme (někdy dokonce nevyhnutelně). A právě k tomu slouží principy empirické metodologie. Jsou tady proto, aby nás vedly a pomáhaly nám na cestě k poznání, na které bychom se bez nich nejspíše ztratili. Osvojit si tyto principy je podobné jako naučit se řídit jachtu: Pokud se nám to podaří, nezaručuje to, že naše plavba bude snadná a bezproblémová. Na řadu nebezpečí však budeme připraveni nebo třeba poznáme, že zrovna nemá

smysl vyplouvat. Pokud to ale neumíme, anebo to umíme jenom částečně, je prakticky jisté, že naše plavba neskončí dobře.

Empirickou metodologii je však potřeba si osvojit i v případě, že se sami empirický výzkum dělat nechystáme. Pokud totiž porozumíme tomu, jak empirický výzkum funguje, na jakých principech je založen a jaké výhody a nevýhody jsou spojeny s jednotlivými rozhodnutími při realizaci takového výzkumu, jsme schopni poměrně dobře kriticky recipovat různá bádání, na která narážíme v publikovaných studiích, na přednáškách či konferencích anebo třeba i v médiích. Lze říci, že žádná empirická studie není v pravém slova smyslu bezvadná, či spíše že nemá žádná slabá místa, a není vůbec těžké narazit na práci, která je metodologicky přímo sporná. Bez znalosti empirické metodologie to však nemusíme poznat a můžeme žít v domněnání, že výsledky různých (špatně provedených) studií jsou jakési objektivní pravdy o světě kolem nás. To může mít neblahé důsledky na celou společnost, protože se takové nevalidní poznatky mohou dostávat do učebnic či do médií a negativně tak ovlivňovat chování či uvažování lidí (odstrašujícím příkladem zde mohou být třeba metodologicky problémové výzkumy bilingvismu z 1. poloviny 20. století, které měly velký vliv na to, že se řada rodičů ve smíšených rodinách rozhodla mluvit na své potomstvo pouze jedním jazykem, byť byl třeba pro jednoho z rodičů jazykem nerodným; srov. Barac and Bialystok, 2011).

Barac, R., & Bialystok, E. (2011). Cognitive development of bilingual children. *Language Teaching*, 44(1), 36–54

1.3 Komu je učebnice určena?

Jak jsem zmínil, lingvistika si před časem prošla empirickým obratem a i směry, které třeba ještě v polovině 20. století byly ryze teoretické, dnes pracují s empirickými daty. Problém přitom je, že tento proces empirizace byl a je pozvolný a vlastně proběhl a stále probíhá přirozeně, bez nějakého vnějšího zásahu. To je přímo spojeno se skutečností, že se empirické metody jen postupně dostávaly do studijních plánů lingvistických studijních programů a že v některých studijních programech s lingvistickým zaměřením takovýto kurz dokonce stále chybí. V lingvistice se tak aktivně pohybuje velké množství badatelů, kteří se s empirickou metodologií seznámili až v relativně pozdější fázi kariéry a třeba jen povrchně. Tato učebnice tak chce a musí cílit přinejmenším na tři různé skupiny potenciálních uživatelů. Zaprvé jde o učitele kurzů věnovaných empirické metodologii a o studenty těchto kurzů. Zadruhé jde o studenty, kteří ve svém studijním plánu žádný takový kurz nemají, ale budou muset či chtít nějaký empirický výzkum sami realizovat v rámci své bakalářské nebo diplomové práce. Zatřetí se jedná o badatele, kteří si empirické metody osvojovali takřkajíc za pochodu a nejsou si v nich zcela jisti. Zkombinovat tyto tři typy modelových čtenářů není samozřejmé, protože každá z těchto skupin potřebuje něco jiného. Pro první skupinu by tato učebnice měla sloužit jako podpůrný studijní materiál, který bude kombinován s vlastním výkladem vyučujícího. Pro druhou skupinu je žádoucí, aby učebnice byla materiálem sama o sobě a studenty neochudila o nic podstatného, protože nemusí mít k dispozici někoho, kdo by jim věc vysvětlil či uvedl do souvislostí. U třetí skupiny se dá zase očekávat jistá pokročilost a neochota procházet vysloveně úvodní pojednání.

1.4 Jak je učebnice členěna?

Uvedené problémy se pokusím vyřešit určitou strukturací textu. Hlavní text bude víceméně obecné teoretické pojednání, které představí různé aspekty empirického výzkumu. Toto pojednání bude doprovázeno různými reálnými příklady, na které lze narazit v odborné literatuře, přičemž se nebudu vyhýbat ani příkladům sporným, které dobře ilustrují různé potíže, na něž může empirický výzkum narážet, a někdy ani příkladům odstrašujícím, zvláště pokud jde o jevy, na které lze v literatuře narazit častěji a u kterých má smysl vysvětlovat, v čem jsou špatné. Každá kapitola bude doplněna doporučenou literaturou, a to jak obecnou k jednotlivým metodologickým otázkám, tak literaturou, kterou lze dle mého soudu brát jako příklady dobré praxe. V samostatných boxech budou uváděny jednotlivé termíny spolu s vysvětlením a svou anglickou podobou (tu považuji za zásadní, protože dominantní lingvistická produkce vychází právě v tomto jazyce, a je tak nabíledni, že na ni čtenáři této učebnice dříve či později narazí). V každé kapitole budou k dispozici i náměty k zamyšlení, které by měly čtenáře stimulovat k dalšímu přemýšlení o vyložené problematice. Součástí učebnice budou také online materiály, které budou mimo jiné zahrnovat cvičení k jednotlivým kapitolám spolu s řešeními, doprovodné materiály z různých výzkumů, které nepůjde z rozsahových či technických důvodů vměstnat do samotné knihy (kupříkladu ukázky rozhovorů s přepisem). Budu rovněž využívat marginálie, které by měly (vedle názvů kapitol a podkapitol) pomáhat při orientaci v textu.

Na závěr bych se chtěl ještě zastavit u otázky, proč vlastně psát další knihu o empirických metodách, když je jich už hodně. To je regulérní a poměrně důležitá otázka – rozhodně by nemělo smysl trávit desítky hodin prací na učebnici, která bude plně nahraditelná nějakou již existující knihou. Je nepochybné, že učebnic empirických metod existuje hodně a nemálo jich je i zaměřeno na lingvistiku. Sám jsem ale jako vyučující empirických metod v lingvistice narážel na to, že žádná z těchto učebnic nebyla z různých důvodů optimální. Učebnice zaměřené obecně anebo na jiné oblasti, než je výzkum jazyka a jeho užívání, poskytují často velmi dobrý vhled do obecných principů empirického výzkumu, ale pro studenty lingvistických či filologických oborů jsou v nich vykládané jevy často obtížně představitelné a propojitelné s jejich vlastním oborem. To je pochopitelně výrazný problém, který velmi snižuje motivaci studentů se s empirickými metodami seznamovat, což je ještě znásobeno tím, že toto seznamování nebývá pro všechny úplně snadné. Z pozice učitele jsem tak přesvědčen, že je nutné, aby si studenti oborů zaměřených na jazyk a jeho užívání osvojovali empirickou metodologii ukotvenou ve svém vlastním poli zájmu, kterému již do určité míry rozumí. Právě toto ukotvení může mnoho věcí hodně usnadnit. Lingvisticky orientovaných metodologických úvodů je vícero, ale domnívám se, že rovněž nejsou ideální pro dosažení cílů, které si klade tato učebnice. Velká část z nich se totiž zaměřuje výhradně na statistiku, což je téma, kterého se v této učebnici dotkneme jenom částečně (věnovat se budeme pouze deskriptivní statistice) a zejména s cílem získat schopnost kritického zpracování zobrazených dat. Jiné úvody se s touto učebnicí překrývají více, v řadě ohledů se však odchyľují. Především je časté, že se takový úvod zaměřuje jen na určitou specifickou oblast lingvistiky (například sociolingvistiku – viz Tagliamonte, 2006, či třeba na výzkum osvojování druhého jazyka

– viz Mackey and Gass, 2015), případně na určitou konkrétní techniku či okruh technik (například hodnocení gramatičnosti/přijatelnosti – viz Schütze, 2016, či na využití korpusů – viz McEnery and Hardie, 2011). To je pochopitelně samo o sobě v pořádku a jedná se o publikace, na které budu nezdědka odkazovat. Jde však o jinak koncipované knihy. Cílem této učebnice je poskytnout úvod do empirických metod, který by mohl sloužit pro lingvisticky orientované čtenáře bez ohledu na jejich konkrétní zaměření. Na jednotlivé jevy se budeme dívat z různých perspektiv a budeme je ilustrovat na příkladech z různých lingvistických subdisciplín, jako byly třeba ty, o nichž jsme společně přemýšleli v úvodu této kapitoly.

1.5 Otázky na přemýšlení

Podívejte se na nějakou empiricky založenou lingvistickou studii, kterou jste nedávno četli. Zamyslete se nad těmito věcmi:

1. Na základě dostupných informací si co nejdětalněji představte, jak výzkum probíhal (od samotného začátku až do odevzdání článku do recenzního řízení). Na jaké problémy autor či autoři při realizaci výzkumu naráželi? Jak se s nimi vyrovnávali?
2. Jaká omezení má samotná studie? Lze její závěry bez potíží zobecňovat? Pokud ne, proč?
3. Šlo by daný výzkum realizovat prostřednictvím nějaké jiné metody? Co všechno by se muselo změnit a jaké dopady by to patrně mělo na výsledky?

Mackey, A., & Gass, S. M. (2015). *Second language research: Methodology and design*. Routledge

Schütze, C. T. (2016). *The empirical base of linguistics: Grammaticality judgments and linguistic methodology*. Language Science Press

McEnery, T., & Hardie, A. (2011). *Corpus linguistics: Method, theory and practice*. Cambridge University Press

VÝZKUMNÝ POSTUP

Každý výzkum začíná výzkumnou otázkou a formulací hypotéz. Na podobné tvrzení narazíte v naprosté většině učebnic empirických metod. Na druhou stranu se výzkumným otázkám a hypotézám obvykle nevěnuje moc pozornosti a implicitně se očekává, že tuto část výzkumu každý zvládne. Je pravda, že vymezit si cíl výzkumu, respektive jeho předmět, a to, na co má vlastně váš výzkum hledat odpovědi, není samo o sobě až tak těžké. Je však dobré si uvědomit, že naši práci může výrazně ovlivnit už to, nakolik pečlivě formulujeme její cíle. V praxi jsem se zejména v případě studentských závěrečných prací setkal s řadou na první pohled ambiciózních výzkumných otázek, které však byly od počátku nerealistické a nebylo v možnostech autorů na ně smysluplně odpovědět. Výsledkem pak byla slabá práce, přestože jí autoři věnovali hodně času a psychických sil. Zkrátka a dobře, výzkumné otázky a hypotézám je dobré věnovat čas a dobře je promyslet. A právě proto se tomu relativně obšírně věnujeme i zde.

2.1 Co jsou hypotézy?	7
2.2 Hypotézy a proměnné	8
2.3 Pracovní a nulové hypotézy	9
2.4 Jak dobře formulovat hypotézy	10
2.5 Jak vzniká výzkumná otázka	12
2.6 Induktivní a deduktivní přístup	12
2.7 Otázky na přemýšlení	14

2.1 Co jsou hypotézy?

Začněme tím, co jsou to hypotézy a jak se liší od výzkumných otázek. Slovo „hypotéza“ se totiž používá v běžném jazyce v širším smyslu, než jak ji obvykle chápeme v empirickém výzkumu. V empirické metodologii je hypotéza tvrzení, které usouvztahuje určité jevy a vymezuje povahu a směr tohoto vztahu. Mohli bychom například předpokládat, že vzdělání (jev A) nějak souvisí s velikostí slovní zásoby (jev B). Naše hypotéza by tak například mohla znít:

- (1) Čím vyšší má jedinec vzdělání, tím větší má slovní zásobu.

Nebo by nás mohlo zajímat, jestli existuje nějaká souvislost mezi pohlavím (jev C) a velikostí slovní zásoby (jev B), přičemž bychom mohli formulovat hypotézu:

- (2) Ženy mají větší slovní zásobu než muži.

Klíčovou vlastností každé hypotézy je její „falzifikovatelnost“ (zpochybnitelnost), tj. to, že pokud bychom v našem výzkumu dosáhli specifických výsledků, mohli bychom se slušnou jistotou tvrdit, že daná hypotéza není platná. To zní možná trochu zvláštně. Intuitivně bychom předpokládali, že hypotézy prokazujeme, tedy že docházíme k tomu, že hypotéza platí. Ve skutečnosti tomu tak není v žádné empiricky orientované disciplíně (ani třeba ve farmakologii). To nejlepší, čeho můžeme dosáhnout, je zjištění, že existuje jen malá šance, že je naše hypotéza nesprávná. Proč to tak je, si vysvětlíme později. Je však dobré si již na začátku zafixovat jednoduchou poučku: hypotézy nepotvrzujeme, naopak je vyvracíme.

Na rozdíl od hypotézy je výzkumná otázka širší a nemusí být příliš konkrétní. Hypotéza je tvrzení, výzkumná otázka má z povahy věci formu otázky. Výše uvedené dva příklady hypotéz bychom mohli shrnout do obecnější otázky *Jaké faktory ovlivňují velikost slovní zásoby?* Na základě takto formulované otázky bychom mohli formulovat i další hypotézy, ať už nám připadají smysluplné, nebo nikoliv, kupříkladu:

- (3) Čím starší je mluvčí, tím větší má slovní zásobu.
- (4) Bilingvní mluvčí mají menší slovní zásobu než monolingvní.
- (5) Lidé, kteří čtou poezii, mají větší slovní zásobu než lidé, kteří poezii nečtou.
- (6) Barva vlasů jedince nemá vliv na velikost jeho slovní zásoby.
- (7) Místo narození jedince nemá vliv na velikost jeho slovní zásoby.

Výzkumnou otázkou si vlastně vymezujeme určité výzkumné pole a hypotézy nám slouží k tomu, abychom na tuto otázku z různých úhlů pohledu odpovídali. Hypotéz může být v rámci určité výzkumné otázky relativně velké množství (výše uvedených sedm hypotéz bychom zajisté mohli ještě rozhojňovat). Z pochopitelných důvodů však obvykle neověřujeme všechny – zaměřujeme se na ty, které jsme schopni testovat a jejichž testování má zároveň z různých důvodů smysl (což by třeba nebyl případ hypotézy o barvě vlasů).

2.2 Hypotézy a proměnné

Když se podíváme na sedm výše uvedených hypotéz, můžeme si všimnout několika věcí. Předně, jeden z usouvztažňovaných jevů je vždycky stejný, tedy velikost slovní zásoby, a druhý z jevů se v jednotlivých hypotézách liší (vzdělání, pohlaví, věk, bilingvnost/monolingvnost, čtení poezie, barva vlasů, místo narození). Je to z toho důvodu, že se v těchto hypotézách vyslovují předpoklady o tom, co velikost slovní zásoby ovlivňuje (respektive naopak neovlivňuje, jako je tomu v hypotézách (6) a (7)). Předpokládáme tedy, že velikost slovní zásoby je něčím ovlivňována, že na ni působí určité faktory, jako je kupříkladu věk mluvčího v hypotéze (3). Souborně o takových jevech mluvíme jako o proměnných. Proměnná je abstraktní jednotka, která má v konkrétních případech (ve svých „realizacích“) určitou hodnotu. Například proměnná pohlaví může mít hodnoty muž a žena, možných hodnot proměnné věk je oproti tomu potenciálně mnohem více (45 let, 14 let, 31 let atd.).

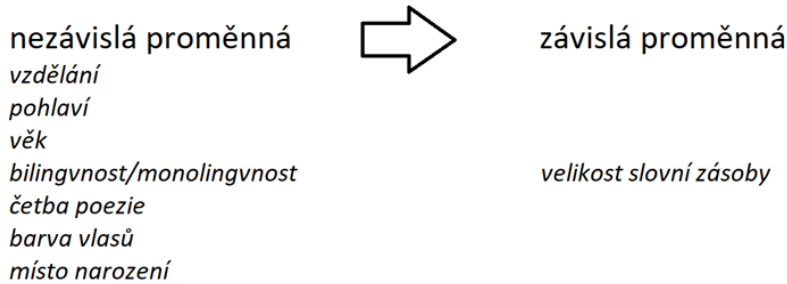
Zamyslíme-li se nad výše uvedenými hypotézami, může nám připadat nápadné, že je v nich vždy jedna proměnná, o níž předpokládáme, že ovlivňuje (či naopak neovlivňuje) druhou. Můžeme říct, že předpokládáme, že jedna je „příčinou“ a druhá „následkem“. Proměnné, která je dle našeho předpokladu ovlivňována, říkáme závislá proměnná. (někdy též „závisle proměnná“). Naopak proměnným, o kterých v našich hypotézách předpokládáme, že jsou tím, co ovlivňuje, říkáme nezávislá proměnná. („nezávisle proměnná“). Termíny závislá a nezávislá proměnná se studentům často pletou (podobně jako třeba názvy ptáků

proměnná = abstraktní jednotka, která nabývá různých konkrétních hodnot

závislá proměnná = proměnná, o které předpokládáme, že je ovlivňována jinou zkoumanou proměnnou

nezávislá proměnná = proměnná, o které předpokládáme, že ovlivňuje jinou zkoumanou proměnnou

žluna a žluva), což poukazuje na to, že není dobré dvě různé věci nazývat formálně blízkými slovy. Pomoci však může motivovanost těchto termínů: o „závislé proměnné“ předpokládáme, že je závislá na „nezávislé proměnné“, tedy že je nezávislou proměnnou ovlivňována. V případě výše vymezených hypotéz je tak závislou proměnnou vždy velikost slovní zásoby, zatímco nezávislou proměnnou je pokaždé něco jiného (viz Obrázek 2.1).

Obrázek 2.1: Schematické znázornění vztahu mezi závislou a nezávislou proměnnou.

Je vhodné podotknout, že to, co je v určité hypotéze závislou proměnnou, může být v jiné hypotéze proměnnou nezávislou. Není to tedy tak, že by některé proměnné byly z povahy závislé a jiné z povahy nezávislé. V případě velikosti slovní zásoby je taková věc nasnadě. Například v rámci výzkumné otázky *Jaké jsou důsledky velikosti slovní zásoby na porozumění?* bychom mohli formulovat hypotézu

- (8) Čím větší má jedinec slovní zásobu, tím lépe rozumí klasické literatuře.

V této hypotéze je velikost slovní zásoby nezávislou proměnnou a předpokládá se její vliv na rozumění klasické literatuře, které zde představuje proměnnou závislou.

K proměnným se ještě mnohem podrobněji vrátíme v samostatné kapitole.

2.3 Pracovní a nulové hypotézy

Další důležitou věcí je, že se mezi sebou liší hypotézy (1) až (5) na jedné straně a (6) a (7) na straně druhé. Zatímco první skupina hypotéz předpokládá vztah, tj. že závislá proměnná velikost slovní zásoby je ovlivňována jednotlivými nezávislými proměnnými, hypotézy (6) a (7) předpokládají, že vztah mezi nezávislou a závislou proměnnou neexistuje. To je pochopitelně zcela regulérní předpoklad a pro celý empirický výzkum je neexistence vztahu z různých důvodů klíčová možnost, jak si později ukážeme. Na tomto místě se spokojíme se samotným konstatováním, že existují hypotézy dvou typů. Na jedné straně máme hypotézy, které nějaký vztah předpokládají. Těm říkáme pracovní hypotézy. Na straně druhé pak stojí hypotézy, které předpokládají, že vztah mezi nezávislou a závislou proměnnou neexistuje. Jim říkáme nulové hypotézy.

Pokud se snažíme zachytit vztah mezi dvěma proměnnými, můžeme obvykle formulovat různé pracovní hypotézy (tj. různá tvrzení o tom,

pracovní hypotéza = hypotéza, která předpokládá, že mezi proměnnými je nějaký vztah

nulová hypotéza = hypotéza, která předpokládá, že mezi proměnnými neexistuje žádný vztah

jak tento vztah přesně vypadá), avšak jenom jednu nulovou hypotézu (tj. tvrzení, že mezi těmito jevy žádný vztah není).

2.4 Jak dobře formulovat hypotézy

Jak jsme řekli výše, klíčovou vlastností hypotéz je to, že je můžeme za jistých okolností vyvrátit, tedy takzvaně falzifikovat. Zároveň jsme mluvili o tom, že ačkoliv můžeme v rámci určité výzkumné otázky formulovat velké množství různých hypotéz, obvykle jich testujeme jenom několik (nebo dokonce jenom jednu). Tyto dva obecné poznatky jsou klíčové pro samotnou formulaci hypotéz. Při formulaci hypotéz je potřeba zajistit následující věci:

Z hlediska ověřitelnosti hypotéz je klíčové, abychom dobře vymezili jevy (proměnné), které v rámci hypotézy usouvztažňujeme. Již na samém začátku výzkumu bychom měli mít dobře promyšleno, o jaké jevy se jedná, jak je definujeme, a hlavně jak je přesně budeme měřit a jakých hodnot mohou v konkrétních případech nabývat. S tím pak úzce souvisí ještě otázka, zda máme k dispozici možnosti, jak jednotlivé jevy měřit. Tohle může znít relativně triviálně a v případě některých jevů to ani není nic těžkého – jindy to však může být poměrně složité. Vezměme si jako příklad výše uvedenou hypotézu (3). Nezávislou proměnnou je zde věk v letech. To je proměnná, která se většinou měří poměrně snadno, protože se na ni můžeme přímo zeptat daného mluvčího (pokud tedy nezkoumáme etnika, pro která je věk nepodstatnou záležitostí a kde svůj přesný věk jednotlivci často vůbec neznají). Se závislou proměnnou je to však složitější. Velikost slovní zásoby je totiž na jednu stranu intuitivně představitelný jev, který můžeme i snadno obecně vymezit jako počet slov, která mluvčí zná. Problém však spočívá v tom, že se jedná o proměnnou, jejíž hodnoty pro jednotlivé mluvčí zjišťujeme poměrně komplikovaně a technicky vzato je spíše odhadujeme, než v pravém slova smyslu měříme (viz Box 1: Způsoby zjišťování velikosti slovní zásoby). Hypotéza (3) tak sama o sobě vypadá naprosto bezproblémově. Když se však zamyslíme nad tím, zda ji budeme schopni ověřovat, můžeme dospět k závěru, že je to příliš složité s ohledem na to, jaké jsou naše časové, finanční a technické možnosti. To pochopitelně platí pro celou výzkumnou otázku *Jaké faktory ovlivňují velikost slovní zásoby?* Zajisté je to otázka zajímavá a má smysl ji zkoumat – je však třeba dobře promyslet, jestli jsme schopni to z praktického hlediska zvládnout.

Box 1: Způsoby zjišťování velikosti slovní zásoby

Největší dosud publikovaný slovník češtiny, *Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957) obsahuje přibližně 250 000 hesel. Kdybychom tedy spekulovali o tom, kolik slov má čeština, byl by tento počet určitým odrazovým můstkem (můžeme předpokládat, že některá ze zachycených slov se již vůbec nepoužívají, na druhou stranu však od té doby spousta slov vzniklo). Zároveň je zřejmé, že každý z nás zná (ať už aktivně či pasivně) jen jistou výseč z celkového počtu českých slov.

Existují různé výzkumy, které se zabývají tím, jaké faktory velikost

slovní zásoby ovlivňují (viz např. Keuleers et al., 2015). Metodologicky zajímavá je však samotná otázka, jak můžeme zjistit, kolik zná určitý mluvčí slov. Hypoteticky by bylo možné projít s daným mluvčím celý slovník (případně nějakou databázi slov, třeba vytvořenou na základě referenčního korpusu) a u každého slova zjistit, zda ho mluvčí zná či nikoliv. Takový způsob zjišťování je relativně přesný, avšak mimořádně zdlouhavý, nepříjemný a odhodlalo by se k němu nejspíš jen málo mluvčích. Z praktického hlediska je tak třeba postupovat jinak.

Při odhadech velikosti slovní zásoby se typicky používá princip zobecňování z určitého vzorku. Testuje se to, nakolik mluvčí zná určitý soubor slov (například z různých frekvenčních pásem – od hodně frekventovaných po velmi zřídka) a poté se jeho skóre zobecní na celou slovní zásobu daného jazyka. Přesný způsob realizace se v různých případech může dost lišit, důležité je však to, že se vždy jedná pouze o určitý odhad. Skutečnou velikost slovní zásoby určitého mluvčího vlastně nejsme schopni zjistit přesně.

Dobrym příkladem jedné studie zaměřené na odhadování velikosti slovní zásoby je Brysbaert et al. (2016).

Keuleers, E., Stevens, M., Mandera, P., & Brysbaert, M. (2015). Word knowledge in the crowd: Measuring vocabulary size and word prevalence in a massive online experiment. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 68(8), 1665–1692

Brysbaert, M., Stevens, M., Mandera, P., & Keuleers, E. (2016). How many words do we know? Practical estimates of vocabulary size dependent on word definition, the degree of language input and the participant's age. *Frontiers in psychology*, 7, 1116

S ověřitelností bezprostředně souvisí i to, jak jsou vlastně hypotézy formulovány. Pokud bychom k věci přistupovali opravdu rigorózně, měli bychom mít předem vyjasněné logické podmínky, za jakých by byla hypotéza vyvrácena a za jakých naopak nikoliv. Podívejme se třeba na tyto dvě volně formulované hypotézy:

- (9) Studenti humanitních oborů mají velkou slovní zásobu.
- (10) Hraní scrabblu má vliv na velikost slovní zásoby.

Striktně vzato jsou obě tyto hypotézy formulovány špatně, protože není jasné, za jaké situace by byly vyvráceny. V případě hypotézy (9) je problém v tom, že zde chybí nějaké srovnání – proměnnou je zde vlastně jenom velikost slovní zásoby, druhý jev (studenti humanitních oborů) má jenom jednu hodnotu. S tím pak souvisí to, co to znamená „velká slovní zásoba“. Znění hypotézy na to odpověď neposkytuje. Pokud bychom tedy například na základě jinak velmi dobře provedeného zkoumání došli k závěru, že studenti humanitních oborů znají průměrně třeba 50 000 slov, nemohli bychom říci, zda hypotéza platí či nikoliv. Zkusme si to srovnat s variantou *Studenti humanitních oborů mají větší slovní zásobu než studenti technických oborů*. Tam srovnání je a je tam i specifikován směr vztahu – pokud bychom pak naměřili, že studenti humanitních oborů znají průměrně 50 000 slov, zatímco studenti technických oborů průměrně 45 000 slov, mohli bychom se k hypotéze smysluplně vyjádřit (samozřejmě po provedení určitých analytických kroků, k čemuž se dostaneme později).

V případě hypotézy (10) je problém v tom, že není jasný směr vztahu. Hypotézu tedy z logiky věci paradoxně nevyvrací ani situace, kdy bychom zjistili, že mají hráči scrabblu nižší slovní zásobu, ani situace opačná, tedy že by jejich slovní zásoba byla vyšší.

Podotkněme zde, že v praxi se běžně setkáme s tím, že jsou hypotézy vymezovány relativně volně. Ostatně, přesné znění hypotéz v různých studiích často ani nenajdeme. Zkušení badatelé, kteří ví, co dělají, explicitně formulovat hypotézy nutně nepotřebují. Zejména na začátku odborné kariéry je ale myslím dobré si ono rigorózní uvažování o hypotézách osvojit, protože to potom usnadňuje celé plánování výzkumu, jeho realizaci i vyhodnocení získaných výsledků.

Co se týče výběru z potenciálních hypotéz, které připadají v úvahu, je zásadní, abychom měli dobrý důvod předpokládat, že spolu jevy usouvzažněné v rámci určité hypotézy nějak souvisí. Tento důvod nám typicky dává předchozí literatura k tématu, respektive naše obeznámenost s dosavadními vědeckými poznatky daného tématu. Zásadní přitom je, aby ona předpokládaná souvislost byla nějak teoreticky vysvětlitelná. Pokud bychom pouze zkoumali nějakou nahodile vytvořenou, intuitivně dobře znějící hypotézu a nakonec třeba i došli k závěru, že ji naše výsledky nevyvrací, není to až tak zajímavé, pokud nemáme určitou oporu v teorii.

2.5 Jak vzniká výzkumná otázka

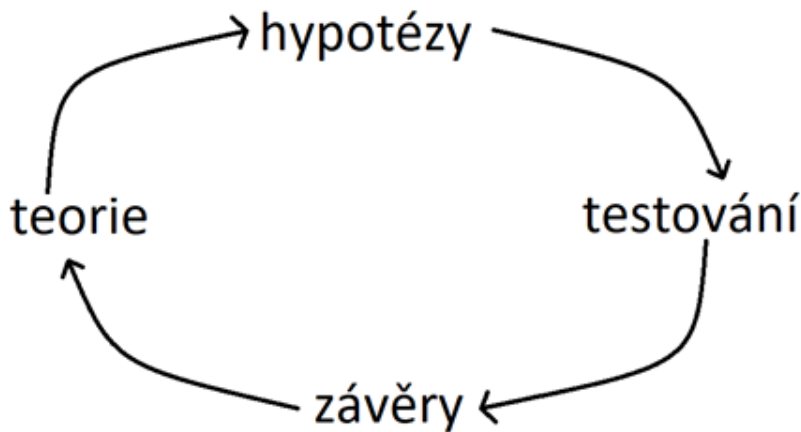
Potřeba opory v teorii úzce souvisí s tím, jak vlastně vzniká výzkumná otázka. Výzkumná otázka může být pochopitelně výsledkem náhlého vzplanutí myslí, může být zapříčiněna nějakou náhlou událostí či prostě aktuálním děním, ale v naprosté většině případů vyplývají výzkumné otázky z odborné literatury a z dosavadního poznání určité problematiky. Lze říci, že empirická věda je do značné míry kumulativní. Tím nechci nějak rozporovat kuhnovskou představu vývoje vědy (Kuhn, 1997), která nazírá vědecký pokrok jako proces různých revolucí a diskontinuit. Kumulativností míním vzájemnou návaznost jednotlivých výzkumů. Tato návaznost může být a často je založená kriticky – jedni autoři rozporují na základě svého výzkumu předchozí závěry jiných badatelů. Často mezi sebou soupeří různé teorie a autoři v různých empiricky založených studiích argumentují pro určitou teorii, a naopak vyvrací jinou. Teorie bývají postupem času opouštěny (třeba i abruptně), anebo revidovány, avšak návaznost jednotlivých výzkumů zůstává nezpochybnitelná. Formulaci výzkumných otázek by tak měla předcházet dobrá znalost literatury v dané oblasti. V případě studentů je často jasné, že příliš hlubokou znalost odborné literatury v jedné konkrétní oblasti mít nebudou – formulace výzkumné otázky je proto to, co by měl do značné míry určovat (obvykle mnohem poučenější) vedoucí práce.

Kuhn, T. S. (1997). *Struktura vědeckých revolucí*. Oikoymenth

2.6 Induktivní a deduktivní přístup

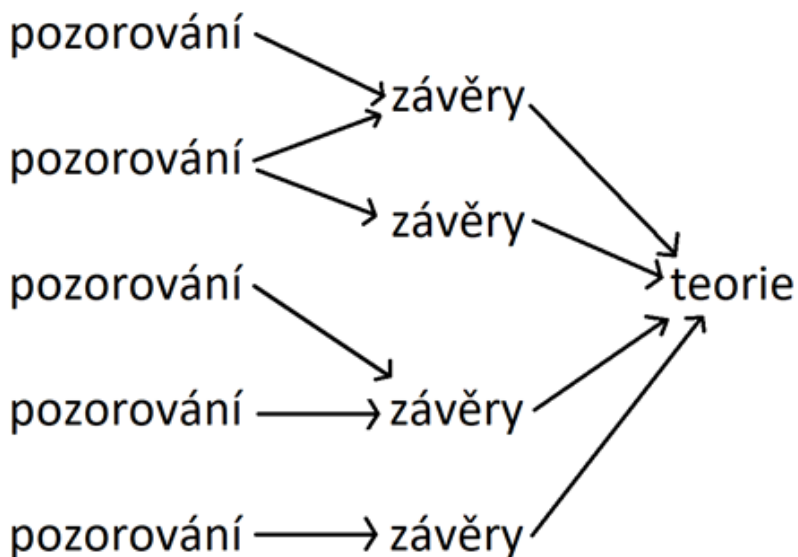
V této souvislosti je vhodné vymezit dva přístupy k empirickému výzkumu, které se často dávají do protikladu. K empirickému výzkumu lze přistupovat tak, že vlastně ověřujeme určitou teorii. Na základě teorie formulujeme hypotézy, ty testujeme, docházíme k závěrům a ty poté promítáme do teorie (případně tuto teorii vyvracíme; viz Obrázek 2.2). Takovému přístupu od teorie přes hypotézy a měření zpět k teorii se říká

deduktivní přístup. Právě tomuto přístupu se v této učebnici budeme věnovat primárně.

Obrázek 2.2: Schéma deduktivního výzkumu (od teorií přes ověřování hypotéz zpět k teoriím)

Oproti tomu se vymezuje induktivní přístup, který vychází z teoreticky nepodmíněného pozorování reality, na jehož základě dochází k povšimnutí si pravidelností, z nichž se vyvozují určité závěry a následně určité teorie (viz Obrázek 2.3).

Obrázek 2.3: Schéma induktivního výzkumu (od pozorování k teoriím)

Někteří autoři staví tyto dva přístupy do ostrého kontrastu. Například lingvistický směr zvaný konverzační analýza vznikl jako výrazně induktivní směr, který zdůrazňuje ateoretičnost výchozího popisu a snahu dívat se na věci otevřenými očima. Osobně se domnívám, že ve skutečnosti jsou si uvedené dva přístupy protichůdné pouze jako abstraktní idea, nikoliv z hlediska výzkumné praxe. Jednak lze jen těžko věřit tomu, že je možné zaujímat v pravém slova smyslu ateoretický pohled, tedy snažit se pozorovat určité jazykové jevy bez nějakých předchozích předpokladů a představ, byť třeba jen intuitivních. Často problematická je v praxi rovněž uvedená cykličnost deduktivního přístupu – existují vedle sebe různé teorie a výsledky různých výzkumů jsou s nimi tu více a tu méně v souladu. To může být částečně dáno určitými sociálními aspekty vědy (autorům se z pochopitelných důvodů nechce hned opouštět určitou teorii, kterou formulovali a věnovali jí hodně času), avšak neméně důležité je i to, že vztah výsledků a teorie není tak přímočarý, jak by idealizovaná

představa naznačovala. Jde především o to, že výsledky je nutné nějak interpretovat a tato interpretace není vůbec samozřejmá a je zatížena řadou možných zkreslení a subjektivních omylů. V posledku jsou si tak oba přístupy podobnější, než by se zdálo – oba pracují s empirickými daty, oba využívají určitý metodologický aparát a oba dochází na základě určitých pravidel k nějakým zobecněním. Deduktivní přístup má obecně striktnější a jednoznačnější pravidla a je typicky kvantitativní, tj. získaná data statisticky vyhodnocuje. Induktivní přístup je metodologicky volnější, ale umožňuje zkoumat jevy, které by se deduktivně zkoumaly obtížně.

Osobně se domnívám, že z hlediska popisu jazyka a jeho užívání lze výsledky získané deduktivně a induktivně považovat za komplementární, vzájemně se obohacující. Má zkrátka smysl dívat se na stejné věci z různých úhlů pohledu.

Box 2: Checklist pro tvorbu hypotéz

- Umím přesně vymezit jednotlivé jevy zahrnuté v hypotéze.
- Vím, jakých potenciálních hodnot proměnná může nabývat.
- Vím, jak určovat hodnoty proměnných v nejrůznějších případech, na které mohu ve výzkumu narazit.
- Mám technické, časové a finanční možnosti na to, abych byl/a schopen/schopna zjišťovat tyto hodnoty.
- Jsem schopen/schopna jasně určit, zda byla hypotéza vyvrácena, ať už budou výsledky jakékoliv.
- Mnou vytvořená hypotéza exaktně formuluje směr vztahu mezi proměnnými.
- Jsem schopen/schopna teoreticky odůvodnit, proč by spolu měly dané jevy souviset.

2.7 Otázky na přemýšlení

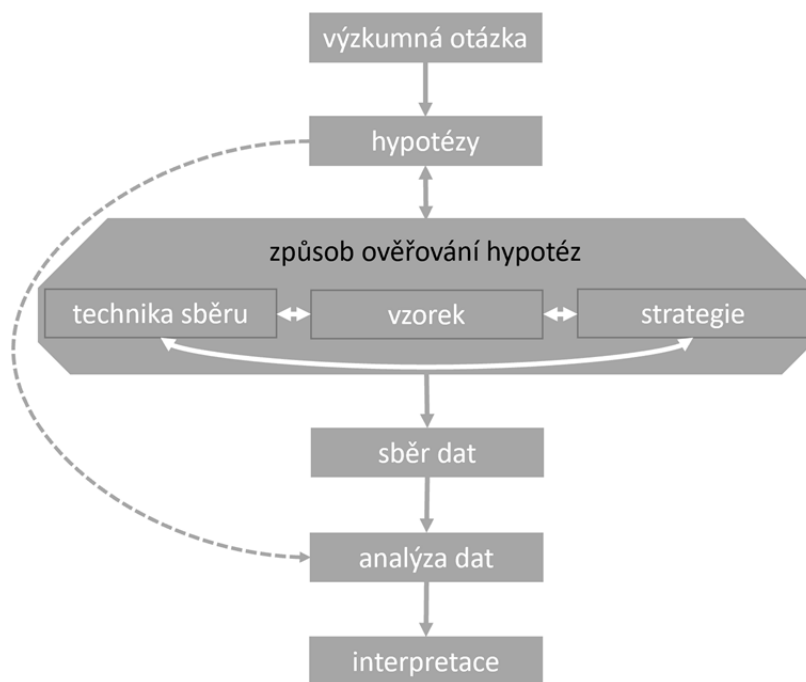
Podívejte se na nějakou empiricky založenou lingvistickou studii, kterou jste nedávno četli. Zkuste odpovědět na tyto otázky:

1. Jakou má tato studie výzkumnou otázku (případně jaké otázky)?
Je tato otázka explicitně vyjádřena v textu?
2. Jaké má tato studie pracovní hypotézy? Jsou explicitně vyjádřeny v textu? Pokud ano, jsou formulovány dobře?
3. Jaké se v daném výzkumu používají závislé a nezávislé proměnné?
Jsou tyto jevy jasně vymezené?

3.1 Máme hypotézy – a co dál?

Po vymezení výzkumné otázky a hypotéz, které chceme ověřovat, máme za sebou první a důležitý krok. To těžší je však stále ještě před námi. Musíme naplánovat, jakým způsobem budeme tyto hypotézy ověřovat. Je zřejmé, že na to už částečně myslíme při formulaci samotných hypotéz, protože už v tomto kroku si musíme být jisti, že jsou hypotézy za našich podmínek ověřitelné. Čeká nás však ještě hodně vzájemně souvisejících rozhodnutí, která je třeba učinit.

Musíme se rozhodnout pro určitou techniku sběru dat, respektive metodu v užším slova smyslu (například dotazníkové hodnocení přijatelnosti, sledování očních pohybů při čtení vět (eye-tracking), korpusovou analýzu, terénní výzkum založený na pozorování apod.), stanovit si vzorek (jak velký objem dat budeme potřebovat či chtít analyzovat), promyslet strategii, jak techniku sběru dat na daném vzorku využijeme, nasbírat data a analyzovat je a zjištěné výsledky musíme být schopni interpretovat, přičemž si musíme být vědomi, jak jsou naše závěry ovlivňovány právě použitou metodologií. Na obrázku 3.1 je zachyceno schéma výzkumného postupu – povšimněme si zejména toho, že některé kroky jsou vzájemně provázané a nelze je činit nezávisle na sobě.

- 3.1 Máme hypotézy – a co dál? . 15
- 3.2 Průřezová studie 17
- 3.3 Experimentální výzkum . . . 21
- 3.4 Longitudinální výzkum . . . 25
- 3.5 Případová studie 27
- 3.6 Kombinace strategií 27
- 3.7 Otázky na přemýšlení 28

Obrázek 3.1: Schematicky znázorněný postup výzkumu od výzkumné otázky až k interpretaci výsledků. Některé kroky jsou spolu vzájemně provázány, což je naznačeno oboustrannými šipkami.

Jak si budeme ukazovat, všechny tyto kroky jsou vedeny snahou o vyvážení nesouladu mezi ideálním způsobem ověření hypotéz a našimi reálnými možnostmi. Zkrátka a dobře, cesta empirického výzkumu se pojí s různými kompromisy — někdy většími, jindy menšími. Během realizace

vlastního výzkumu to zjistíte okamžitě. Je však dobré mít to na paměti i při kritickém hodnocení cizích výzkumů. Žádný není bezproblémový a v každém byly učiněny nějaké kompromisy. I dobře udělané studie tak mají slabiny, které přináší určitou nejistotu při zobecňování výsledků. Při kritickém čtení bychom měli být schopni takové slabiny identifikovat a zhodnotit, nakolik se potenciálně mohly ve výsledcích promítnout. Zároveň by nás to mělo vést ke kritické vstřícnosti – být si vědom slabin nějakého výzkumu je určitě podstatné, je ale dobré si uvědomovat, že slabiny jako takové jsou nevyhnutelné a autoři vůbec nemuseli odvést špatnou práci.

V této kapitole se zaměříme na to, čemu budeme říkat výzkumná strategie (někdy se v témž významu používá „výzkumný design“, ale tento pojem je často používán širěji pro celou koncepci výzkumu). Ke každé výzkumné otázce je totiž možné přistoupit různými způsoby. Vezměme si pro začátek několik příkladů z oblasti výzkumu osvojování jazyka:

- (1) Badatelé se zaměřují na to, jak si děti osvojují češtinu. V pravidelných intervalech tří týdnů tedy nahrávají hodinové interakce celkově asi dvanácti dětí s jejich rodiči. První nahrávky spadají zhruba do věku, kdy děti začínají trochu více mluvit (orientačně kolem jednoho a půl roku života), poslední zhruba do doby čtyř let věku dítěte. Nahrávky se poté přepisují a analyzují. Jednotlivé jevy se analyzují z hlediska vývoje v čase.¹
- (2) Badatele zajímá to, jak si děti (rodilí mluvčí češtiny) osvojují předložky. Zaměřují se na období mezi dvěma a třemi lety dítěte. Ve výzkumu využívají rodičovské dotazníky (standardní metoda ve výzkumu osvojování jazyka). Rodiče dítěte vyplní dotazník, v němž uvedou, zda dítě zná jednotlivé předložky, které jsou předmětem výzkumu. Do výzkumu je zahrnuto asi 120 rodičů s dětmi v uvedeném věkovém rozpětí. Každé dítě je tedy zachyceno jen v jednom časovém bodě a celková věková škála je pokryta různými dětmi. Výsledkem je obecný obrázek vývoje užívání předložek mezi dvěma a třemi lety.²
- (3) Badatel-rodíč zkoumá své dítě v období mezi 1;11³ a 2;4 pomocí kombinace rodičovského deníku (tj. pravidelné zapisování si toho, co dítě řeklo) a nahrávání. Výzkum je velmi detailní a díky deníku se zachycují i okrajové a zřídka jazykové jevy. Výsledkem je plastický popis osvojování jazyka jednoho dítěte.
- (4) Badatelé zkoumají, zda děti ve věku dvou a tří let využívají informaci o gramatickém čísle při zpracování jazyka. Provedou proto výzkum, který využívá metodu zrakové preference (dítě sedí na klíně rodiče přede dvěma monitory a sleduje se, na který z monitorů se dívá). Dítěti jsou pouštěny krátké věty typu *Kde jsou tady na obrázku sloni?* (věta s plurálem) anebo *Kde je tady na obrázku motýl?* (věta se singulárem), přičemž na jedné obrazovce se vždy objeví obrázek, který odpovídá otázce (např. sloni, respektive motýl) a na druhé jiný obrázek, který zobrazuje jev v opačném čísle (singulár v případě sloni, plurál v případě motýl). Měří se, kam se děti v průběhu poslouchání věty dívají, přičemž se zjišťuje, nakolik se v průběhu poslouchání jsou tady na obrázku dívají na obrázek s

1: Jde zhruba o postup uplatňovaný v korpusu osvojování češtiny u malých dětí, který vytvořila Anna Chromá, který je k dispozici na stránkách CHILDES: <https://childes.talkbank.org/>

2: Podobný postup uplatňuje ve své disertační práci Štěpán Matějka.

3: Značení se středníkem se ve výzkumu osvojování jazyka běžně používá pro rozdělení let a měsíců. 1;11 tak znamená 1 rok a 11 měsíců.

vícero živočichy a v průběhu poslouchání je tady na obrázku na obrázku s jedním živočichem. Badatelé vychází z předpokladu, že pokud děti v daném věku využívají při zpracování jazyka informaci o gramatickém čísle, měly by se více zaměřovat na obrázky, které odpovídají číslu spony, ještě než je vyřčeno koncové substantivum.⁴

Ačkoliv se všechny uvedené výzkumy zaměřují na osvojování jazyka u dětí, v řadě ohledů se od sebe liší. V případě 1 se sběr dat provádí několik let ve stanovených intervalech, přičemž se prostě zaznamenávají přirozené projevy dětí. Podobně je tomu i u příkladu 3, který se však od příkladu 1 liší v tom, že jednak kombinuje dva způsoby sběru dat a jednak se zaměřuje jen na jedno dítě, avšak do větší podrobnosti. Zcela odlišný je naopak příklad 2, kde se vývojové rozdíly zjišťují prostřednictvím srovnání různě starých dětí. U příkladu 4 se vývojové rozdíly zkoumají rovněž na základě srovnání dětí různého věku, avšak na rozdíl od příkladu 2 je zde jazykové chování dětí zkoumáno za předem stanovených podmínek a měří se jejich reakce na určité speciálně vytvořené podněty.

Uvedené čtyři příklady ilustrují čtyři základní výzkumné strategie (či designy). Příklad 1 reprezentuje longitudinální výzkum., kdy se sbírají data od určité skupiny v určitých časových intervalech. Příklad 2 představuje průřezovou studii., která v určitém časovém bodě srovnává rozdíly mezi jedinci, které existovaly již před započítím výzkumu. Příklad 3 spadá mezi případové studie., které se zaměřují na jednu jednotku (případně malý okruh jednotek) a zkoumají je do větší hloubky (v příkladu 3 je zkoumanou jednotkou dítě, ale v jiných případech může jít také třeba o konkrétní text, žánr apod., pročež se používá souhrnné označení „jednotka“ a ne třeba „jedinec“). Příklad 4 pak představuje experimentální výzkum., který je charakteristický jednak tím, že alespoň některé rozdíly mezi jednotkami vytváří až v průběhu výzkumu (v tomto případě děti poslouchají určité věty a měří se, kam se dívají), a zároveň srovnává různé situace (chování u vět se singulárovou sponou a chování u vět s plurálovou sponou).

Tyto čtyři strategie si nyní představíme podrobněji a probereme si jejich výhody a nevýhody. V některých aspektech budeme vycházet z knihy Davida de Vause (2001), kterou rovněž doporučuji k dalšímu studiu. Je vhodné na tomto místě podotknout, že uvedené strategie jsou jakési obecné typy a že v konkrétních případech mohou být různě kombinovány, případně propojovány. U toho se krátce zastavíme na konci kapitoly.

3.2 Průřezová studie

Průřezové studie mohou být nejrůznějšího charakteru a mohou se zaměřovat na různé jevy. Vedle příkladu 2 uveďme ještě alespoň dva další příklady z jiné oblasti, než je osvojování jazyka:

- (5) Bohumír Dejmek (1981, 1987) podnikl v 80. letech 20. století výzkum toho, jak nejmladší a nejstarší generace obyvatel Hradce Králové užívá různé jevy z obecné češtiny (*ej* místo *ý*, *í* místo *é*, protetické *v-* apod.). Analyzoval projevy 47 mluvčích z nejstarší generace a 113 mluvčích z nejmladší generace. Mimo jiné zjistil, že mluvčí z

4: Tento postup využili ve své připravované studii Filip Smolík a Veronika Bláhová.

longitudinální výzkum = výzkum založený na sběru dat v určitých časových intervalech [angl. longitudinal research]

průřezová studie = výzkumná strategie spočívající v tom, že se v určitém časovém bodě analyzují rozdíly, které existovaly již před započítím výzkumu [angl. cross-sectional study]

případová studie = výzkumná strategie založená na zkoumání jedné jednotky (nebo několika málo jednotek), a to obvykle do velkého detailu [angl. case study]

experimentální výzkum = výzkum založený na manipulaci nezávislé proměnné; pracuje s experimentální a kontrolní skupinou [angl. experimental research]

De Vaus, D. (2001). *Research design in social research*. Sage

Dejmek, B. (1981). *Mluva nejstarší generace Hradce Králové: Se zaměřením na diferenční jevy hláskové a morfologické*. Pedagogická fakulta v Hradci Králové

Dejmek, B. (1987). *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové*. Pedagogická fakulta v Hradci Králové

nejstarší generace v Hradci Králové používali neslabičné *u* místo *v* či *f* (například *prauda* místo *pravda*) ve 13,3 % případů, zatímco mluvčí z nejmladší generace jen v 5 % všech případů. Tento výsledek lze chápat jako doklad postupného zanikání tohoto jevu v mluvě obyvatel Hradce Králové.

- (6) Tomáš Jelínek (2013) analyzoval rozdíly mezi třemi žánrovými subkorporusy korpusu SYN2005 (beletrie, odborná literatura a publicistika) z hlediska různých syntaktických jevů, mimo jiné z hlediska užívání neshodného přívlastku v genitivu. Ukázal, že nejméně se neshodný přívlastek objevoval v subkorporusu beletrie (13 % všech substantiv v tomto subkorporusu představovalo neshodný přívlastek v genitivu), více v subkorporusu publicistiky (20,6 %) a nejvíce v subkorporusu odborné literatury (25,9 % všech substantiv v tomto subkorporusu).

Jelínek, T. (2013). Srovnání žánrů v korpusu na základě syntaktických funkcí substantiv. *Korpus-gramatika-axiologie*, (8), 3–11

Vidíme, že případy 2, (5) a (6) se liší v zaměření, a kdyby nebyly postaveny takto vedle sebe, asi bychom ani nepřemýšleli o tom, že mají něco společného. Právě ve zvolené výzkumné strategii se však shodují — všechny tři jsou průřezovými studii. Pracuje se v nich s jednotkami (například lidmi, texty, slovy, žánry apod.), o nichž je známo, že se liší v hodnotách nezávislých proměnných (děti v příkladu 2 se lišily věkem, mluvčí z Hradce Králové v příkladu (5) příslušností ke generaci a subkorporusy v příkladu (6) tím, o jaký žánr se jednalo). Dané jednotky se podrobují výzkumu a zjišťuje se, nakolik se liší v hodnotách závislé proměnné. Pokud se zjistí, že se výrazněji liší, poukazuje to na to, že mezi nezávislou a závislou proměnnou je nějaký vztah.

Zásadní je, že analyzované jednotky a rozdíly mezi nimi v hodnotách nezávislé proměnné existovaly již před započítáním samotného výzkumu (srov. oproti tomu manipulaci proměnných a náhodné rozdělení do skupin u experimentálního výzkumu). Právě tato skutečnost má zásadní důsledky pro závěry a zobecnění, k nimž je možné na základě průřezové studie dojít.

Další podstatnou vlastností běžné průřezové studie je to, že nezachycuje vývoj určitých jevů v čase, ale zaměřuje se na určitý krátký časový interval, v němž výzkum probíhá. U průřezové studie se tak neprovádí předběžné a následné zkoumání, nemáme informace o vývoji jednotlivých zkoumaných jednotek. To samo o sobě neznamená, že by průřezová studie z povahy věci vývojové aspekty zkoumaných jevů ignorovala. Každá z jednotek se sice sleduje jen v určitém časovém bodě. Pokud se však daný výzkum zajímá o vývoj jevů v čase, lze tuto informaci abstrahovat právě srovnáním různých jednotek, které jsou vývojově v jiné fázi. V příkladu 2 se to dělo prostřednictvím srovnání mezi dětmi různého věku, v příkladu (5) pak na základě srovnání výsledků dvou generací. Takové srovnání je možné, často se i děje a poskytuje nám potenciálně cenné informace o vývojových aspektech různých jevů. Je to však zásadně odlišné oproti přístupu, který zkoumá určitou skupinu v průběhu času, jako je tomu například v příkladu 1 výše (viz Box 3.1: Apparent-time a real-time change v sociolingvistice).

Jako každá výzkumná strategie má průřezová studie své výhody i nevýhody. Hlavní výhodou je její jednoduchost a realizovatelnost. Vzhledem k tomu, že se tato strategie zaměřuje jen na určitý časový bod

(respektive na určité krátké období, kdy se výzkum provede, přičemž se v tomto období plynutí času zanedbává), lze výzkum uskutečnit poměrně rychle (obzvláště pokud na to má badatel dostatek prostředků). Relativně efektivně tak lze získat data, která nám umožní docházet k určitým závěrům a zobecněním.

Box 3.1: Apparent-time a real-time change v sociolingvistice

Jedním z hlavních témat variační sociolingvistiky a souvisejících disciplín je, jakým způsobem se užívání jazyka mění v čase. Z praktického hlediska je to však poněkud problematické.

Pokud bychom chtěli zkoumat změnu takzvaně v reálném čase (angl. *real-time change*), náš výzkum by trval roky až desetiletí. Takové výzkumy skutečně existují, ale jde spíše o určitou shodu náhod než o předem plánované projekty. Může se jednat o výzkum, který analyzuje shodou okolností dostupné materiály, jako je výzkum Jonathana Harringtona et al. (2000), v němž se analyzovaly fonetické proměny projevu královny Alžběty od 50. do 80. let 20. století. Alternativou je pak výzkum, který s časovým odstupem navazuje na výzkum již dříve udělaný, jako je studie Gillian Sankoff a Héléne Blondeau (2007), které srovnávaly výsledky výzkumu zaměřeného na výslovnost /r/ v montrealské francouzštině, přičemž měly k dispozici data z let 1971 a 1984, přičemž část vzorku tvořili identičtí mluvčí.

Variační sociolingvistika však vyvinula způsob, jak analyzovat změnu takzvaně ve „zdánlivém čase“ (*apparent-time change*). V takovém případě se vlastně srovnávají různé generace, přičemž se předpokládá, že například mluva dnešních osmdesátníků víceméně odráží to, jak mluvili třicátníci před padesáti lety. Pokud tedy srovnáme to, jak mluví dnešní mladší a starší generace, získáme informace o tom, jakým způsobem probíhá jazyková změna. Pro podrobnější informace o tomto principu viz studii Guye Baileyho et al. (1991).

Zatímco pozorování změny v reálném čase je založeno na longitudinálním výzkumu, změnu ve zdánlivém čase identifikujeme prostřednictvím průřezové studie. Oba typy výzkumů se však zaměřují na totéž, tedy na to, jak se jazyk vyvíjí v čase.

Harrington, J., Palethorpe, S., & Watson, C. I. (2000). Does the Queen speak the Queen's English? *Nature*, 408(6815), 927–928
Sankoff, G., & Blondeau, H. (2007). Language change across the lifespan: /r/ in Montreal French. *Language*, 560–588

Bailey, G., Wikle, T., Tillery, J., & Sand, L. (1991). The apparent time construct. *Language variation and change*, 3(3), 241–264

Problém však je, že závěry a zobecnění založené na průřezových studiích bývají vratké a hrozí, že přesně neodpovídají realitě. Odborně řečeno můžeme říct, že průřezové studie mají vysokou tendenci podléhat různým zkreslením (o zkresleních podrobně v samostatné kapitole). Ukažme si to na následujícím vymyšleném příkladu:

- (7) Výzkum si kladl za cíl zjistit rozdíly v efektivitě dvou vybraných učebnic českého jazyka pro ZŠ (učebnice A a učebnice B). Pomocí standardizovaného testu se zkoumaly znalosti češtiny u dvou tříd, kde se po celý rok využívala učebnice A, a dvou jiných tříd, kde se po celý rok využívala učebnice B. Zjistilo se, že třídy, které se učily z učebnice A, měly lepší výsledky než třídy, které se učily z učebnice B. Badatelé tak došli k závěru, že učebnice A je efektivnější a žáci se z ní naučí více, než když budou používat učebnici B.

Vypadá to přímočaře. Skupiny se liší jak ve znalosti češtiny (závislá proměnná), tak v tom, jakou učebnici používaly (nezávislá proměnná) — nabízí se tedy tyto jevy usouvztažnit. Takové usouvztažnění může být smysluplné a skutečně to může být tak, že učebnice A je prostě lepší a žáci se toho díky ní naučí více. Jisti si tím však být nemůžeme, a to přinejmenším ze tří důvodů: existence vnějších příčin, nejasný směr vztahu a předchozí rozdíly mezi skupinami.

Existenci vnějších příčin mám na mysli to, že je ve hře potenciálně celá řada nezávislých proměnných, které výzkum nesleduje. Učebnice jistě není to jediné, co ovlivňuje, nakolik se žák naučí probíranou látku. Skupiny se mohou lišit třeba v tom, kdo je češtinu učí, jakým způsobem se vlastně s učebnicemi pracuje, jaký mají k češtině vztah a jakou mají motivaci se češtinu učit, případně jestli se hodiny češtiny konají hned ráno, nebo až před obědem, kdy jsou žáci unavenější. Takovýchto potenciálních proměnných je možné identifikovat nesčetně.

Problém směru vztahu spočívá v tom, zda lze tvrdit, že je předpokládaná nezávislá proměnná skutečně nezávislou a závislá proměnná závislou a není to naopak. V uvedeném příkladě bychom mohli předpokládat, že učebnice mohla být učitelem zvolena třeba kvůli předchozím znalostem studentů. U skupin žáků, kteří měli s češtinou spíše potíže, se využívala učebnice B, zatímco u skupin, které měly v češtině spíše lepší výsledky, se pracovalo s učebnicí A. Zkrátka a dobře, mohlo by to být tak, že rozdíly mezi skupinami byly samy o sobě příčinou volby učebnice, a nikoliv jejím následkem. Podotkněme zde, že problém směru vztahu je s průřezovými studii silně spjat, částečně ale závisí na tom, jaké proměnné používáme. Pokud bychom například usouvztažňovali věk a jazykové schopnosti dětí (jako je tomu v příkladu 2 výše), stěží bychom mohli předpokládat, že jazykové schopnosti dětí jsou příčinou toho, kolik je dětem let (a podobně tomu je i u příkladů (5) a (6)).

Třetí problém, tedy existence rozdílů mezi skupinami, pak může souviset s problémem směru vztahu (jako jsme si ukázali v předchozím odstavci), není to ale tak vždy. I v případě, že by učebnice byla pro každou skupinu stanovena víceméně nahodile (a nebylo by možné předpokládat, že je volba učebnice důsledkem meziskupinových rozdílů), není vyloučeno, že se skupiny výrazně lišily již před setkáním s danými učebnicemi. Představme si třeba, že žáci využívající učebnici A získali v testu průměrně 75 bodů ze 100, zatímco žáci využívající učebnici B získali průměrně 60 bodů. Rozdíl se zdá být markantní. Otázka však je, jak by se skupiny bývaly lišily ještě předtím, než začaly pracovat s danými učebnicemi. V takovémto předběžném srovnání mohlo vyjít třeba to, že zatímco skupina, která později využívala učebnici A, měla průměrný výsledek 60 bodů, skupina, která později využívala učebnici B, měla 10 bodů – viz tabulka 3.1.

Z tabulky 3.1 vidíme, že zatímco ze samotného následného měření se zdá, že učebnice A je efektivnější (mezi žáky používajícími učebnici A a učebnici B je průměrný rozdíl 15 bodů), při zohlednění předběžného zkoumání je tomu právě naopak. Žáci, kteří využívali učebnici A, se za dobu používání této učebnice zlepšili průměrně jen o 15 bodů, zatímco žáci, kteří využívali učebnici B, o celých 50 bodů. Tohle nutně neznamená, že je efektivnější učebnice B — pořád totiž mohou být ve hře nejrůznější vnější proměnné. Poukazuje to ale na to, že závěr, že je efektivnější

Tabulka 3.1: Hypotetické výsledky předběžného a následného zkoumání v případě průřezové studie v příkladu (5)

pre-test	učebnice	post-test
60 bodů	A	75 bodů
10 bodů	B	60 bodů

učebnice A, ke kterému bychom došli prostou průřezovou studií, je velmi sporný.

Je jasné, že průřezová studie má různá omezení a při vyhodnocování získaných výsledků a při snaze tyto výsledky zobecnit musíme být obzvláště opatrní. U průřezové studie je velmi důležité, aby byla založena na co největším vzorku, díky kterému může být vliv různých vnějších příčin utlumen (byť ne zcela odstraněn). Představme si, že nezkoumáme pouze dvě třídy používající učebnici A a dvě třídy používající učebnici B, ale třeba 30 a 30 tříd. Pokud mezi těmito skupinami průřezovou studií zjistíme výraznější rozdíly, můžeme si být výsledky jistější než ve výzkumu pouhých čtyř tříd. Není to tak, že bychom všechny uvedené problémy průřezové studie automaticky překonali, ale můžeme věřit, že nehrají tak zásadní roli, jako by tomu mohlo být u výsledků pro čtyři třídy. K problematice výběru vzorku se však ještě vrátíme mnohem podrobněji.

Přes všechny své nevýhody je průřezová studie v řadě případů jedinou smysluplnou strategií, kterou můžeme zaujmout, chceme-li docházet k širším zobecněním. V lingvistice (zejména v některých jejích subdisciplínách, jako je třeba dialektologie) je tak průřezová studie naprosto běžnou a základní výzkumnou strategií. Badatelé si často z časových důvodů nemohou dovolit provádět longitudinální výzkum a zachytit tak reálný vývoj v čase (v příkladu (5) by takový výzkum trval i více než padesát let: nejprve by se otestovala nejmladší generace, pak by se počkalo, až se z ní stane generace nejstarší, a otestovala by se znovu). Zároveň v řadě případů není možné manipulovat hodnoty nezávislých proměnných a vytvářet rozdíly mezi skupinami až v průběhu výzkumu, jako se to dělá v experimentech. To platí pro příklady 2, (5) i (6).

3.3 Experimentální výzkum

Ve výkladu o průřezových studiích jsme zmínili, že se jednotlivé skupiny, které srovnáváme, mohou lišit i jinak než jenom z toho hlediska, které nás zajímá. Jinými slovy, u průřezových studií nemůžeme nikdy zcela vyloučit vliv různých vnějších příčin. Ideální by byla situace, kdy by se určité skupiny lišily pouze námi zkoumanou nezávislou proměnnou, a nikoliv potenciálními nezávislými proměnnými, které ve výzkumu nezohledňujeme. Taková situace je však v praxi téměř vyloučena. Vždycky existují vnější příčiny, které nám výsledky průřezových studií problematizují.

Problémy, které jsou spojeny s průřezovými studiemi, experimentální výzkum účinně eliminuje. Vedle příkladu 4 výše si pro ilustraci uveďme ještě jeden další příklad:

- (8) V jednom výzkumu (Chromý and Dufek, 2012) jsme se zaměřovali na to, jak ovlivňuje hodnocení výroku důvěryhodnost jeho autora. Pracovali s pěti fiktivními politickými výroky spojenými se jmény politiků a úkolem účastníků výzkumu bylo vždy uvést, nakolik s výrokem souhlasí, a následně ohodnotit důvěryhodnost daných politiků. Pracovalo se s několika verzemi dotazníku a v každé verzi byl stejný úryvek spojen s jiným jménem politika. Ve výsledcích tak autoři mohli srovnávat hodnocení stejných výroků z hlediska

Chromý, J., & Dufek, O. (2012). Důvěryhodnost politiků jako sociolingvistický fenomén. *Naše společnost*, 10(1), 29–39

toho, kdo byl uveden jako jejich autor a nakolik byl pro mluvčího důvěryhodný.

Slovo experiment je v běžném jazyce používáno ve velmi širokém významu. V odborném smyslu však jde o výzkumnou strategii, která je vymezena dvěma principy:

1. manipulací nezávislých proměnných a
2. využíváním experimentální a kontrolní skupiny.

Oba tyto principy jsou oproti průřezovým studiím odlišné. Zatímco v průřezových studiích se zkoumají existující skupiny, o nichž už předem víme, že se liší v určité nezávislé proměnné (případně ve více nezávislých proměnných), v experimentu se rozdíly mezi skupinami vytváří až v rámci výzkumu. V příkladu 4 se děti setkávaly s větami, kde byla použita buď spona v singuláru, anebo spona v plurálu, v příkladu (8) zase účastníci výzkumu četli různé úryvky, které byly připsány různým autorům. Právě tohle je myšleno manipulací nezávislých proměnných — konkrétní zkoumané jednotky jsou kontrolovaně vystaveny určité hodnotě nezávislé proměnné. Tím se vytváří různé skupiny, které zkoumáme (typicky se mluví o experimentální a kontrolní skupině). Je přitom důležité, že začlenění do jedné nebo druhé skupiny je náhodné a nemělo by být vedeno nějakým záměrem. Náhodné rozdělení do skupin by mělo zajistit, že jsou si tyto skupiny relativně podobné a neliší se výrazně v různých dalších, nezohledňovaných nezávislých proměnných (srov. i náhodný výběr v kapitole o vzorku a populaci). Pojďme se podívat na jednoduchý příklad, který je z hlediska zaměření podobný jako příklad (7), liší se však právě použitou strategií:

- (9) Výzkum si kladl za cíl zjistit rozdíly v efektivitě dvou vybraných učebnic českého jazyka pro ZŠ (učebnice A a učebnice B). Do výzkumu se zapojili žáci čtyř tříd, přičemž v každé třídě byli náhodně rozděleni do dvou skupin – jedna pracovala s učebnicí A a druhá s učebnicí B. Žáci byli otestováni předtím, než začali používat danou učebnici, a poté po roce od začátku používání učebnic. Experiment zjistil, že skupiny, které používaly učebnici A, měly celkově lepší výsledky testů, a autoři výzkumu tak došli k závěru, že učebnice A je efektivnější a žáci se z ní naučí více, než když budou používat učebnici B.

V případě (9) máme, stejně jako v případě (7), dvě skupiny, jejichž výsledky srovnáváme. Rozdíl spočívá v tom, že zatímco v příkladu (7) jde o předem existující třídy, v příkladu (9) byly skupiny vytvořeny až v rámci výzkumu a rozdělení do nich bylo náhodné. Podívejme se na hypotetické výsledky v tabulce 3.2.

Z tabulky vidíme drobný rozdíl mezi skupinami v pre-testu (tedy v měření, které probíhá před manipulací nezávislé proměnné; též předběžné měření/pozorování). Výše jsme zmínili, že náhodné rozdělení do skupin má z principu tu funkci, aby si skupiny byly přirozeně podobné. To však neznamená, že budou zcela identické — na drobné rozdíly mezi skupinami v experimentu narážíme vlastně vždy (zvláště když zkoumáme omezené množství jednotek). Zároveň zde vidíme rozdíl v post-testu (tedy v měření, které následuje po manipulaci nezávislé

manipulace proměnných = kontrolované vystavování zkoumané skupiny jednotek určité hodnotě nezávislé proměnné [angl. manipulation of a variable]

experimentální skupina = skupina jednotek, u nichž je manipulována nezávislá proměnná [angl. experimental group]

kontrolní skupina = skupina jednotek, u nichž nezávislá proměnná není manipulována, respektive je manipulována tak, aby její hodnota byla nějak „výchozí“ a byla odlišná od hodnoty nezávislé proměnné u experimentální skupiny [angl. control group]

Tabulka 3.2: Hypotetické výsledky experimentálního zkoumání v případě průřezové studie v příkladu (9)

pre-test	učebnice	post-test
50 bodů	A	77 bodů
54 bodů	B	62 bodů

předběžné měření/pozorování (pre-test) = měření před provedením manipulace nezávislé proměnné [angl. pre-test]
 následné měření/pozorování (post-test) = měření po provedení manipulace nezávislé proměnné [angl. post-test]

proměnné, v tomto případě tedy po roce užívání učebnic; někdy též následné měření/pozorování). Důležité je, že zvolená strategie nám umožňuje minimalizovat riziko vlivu vnějších proměnných, zcela neutralizuje problém směru vztahu (ten je zde jednoznačný) a zároveň pre-testem explicitně zachycujeme předchozí rozdíly mezi skupinami. Zjištěné výsledky jsou tak — ve srovnání s průřezovou studií — poměrně spolehlivé (ačkoliv i u nich narážíme na různá potenciální zkreslení, jak si ještě povíme).

Uvedený postup se často označuje jako klasický experiment (srov. třeba Disman, 2002, s. 35). Existují však i jiné experimentální postupy. Velmi často se používá to, co Disman (2002, s. 39) označuje jako následné pozorování na dvou skupinách. Z tohoto označení vyplývá, že se jedná pouze o post-test — účastníci výzkumu jsou náhodně rozděleni do dvou skupin, dochází k manipulaci nezávislé proměnné a následně se měří rozdíly mezi skupinami. Tento postup má pochopitelně oproti klasickému experimentu tu nevýhodu, že stojí na implicitní představě, že v pre-testu by obě skupiny dopadly identicky. V případě velkého vzorku je to opravdu velmi pravděpodobné, ale problém může nastat tehdy, je-li vzorek relativně malý. Naopak výhodou tohoto postupu je snazší realizovatelnost — stačí nám jedno měření místo dvou.

Dosud jsme se v této části věnovali strategii, kdy byla každá skupina spojena s jednou hodnotou nezávislé proměnné — jedna skupina se učila z učebnice A, druhá z učebnice B. Takové experimentální strategii se v angličtině říká „between-subject design“ (tedy design spočívající ve srovnávání mezi testovanými osobami), přičemž pevně zavedený a široce používaný český ekvivalent, pokud vím, neexistuje. Zde se přikloníme k variantě „mezisubjektový design“, která se místy používá.

Mezisubjektový design je vcelku běžný postup, v řadě případů však dává smysl používat odlišnou strategii, která spočívá v tom, že se vlastně pracuje pouze s jednou skupinou a každý účastník výzkumu je vystaven všem hodnotám nezávislé proměnné (resp. nezávislých proměnných). Takovému postupu se v angličtině říká „within-subject design“ a zde budeme používat překlad „vnitrosubjektový design“, na který lze občas narazit. Tento postup může na první pohled působit zvláště a často si ho ani nejde smysluplně představit — výše uvedený výzkum by s těžší mohl fungovat, kdybychom oběma skupinám dávali jak učebnici A, tak učebnici B. Ve skutečnosti jde však o přístup, který často uplatnit lze a přináší výrazné výhody.

Vraťme se k příkladu 4 výše. Zkoumaným dětem byly prezentovány věty a měřilo se, kam se v průběhu poslouchání těchto vět dívají (který z obrázků vizuálně preferují). Nezávislou proměnnou zde bylo gramatické číslo slovesa (*je/jsou*), závislou proměnnou zvolený obrázek. Kdyby se daný experiment přiklonil k mezisubjektovému designu, pracovalo by se se dvěma skupinami dětí, přičemž jedna skupina by dostávala věty se slovesem v plurálu a druhá skupina věty se slovesem v singuláru. To je potenciálně přípustná varianta, má však podstatné nevýhody. Předně můžeme počítat s tím, že se děti v obou skupinách budou různými způsoby lišit. Ačkoliv by rozdělení do skupin bylo náhodné a rozdíly mezi skupinami menší, vliv vnějších proměnných by nebylo možné zcela vyloučit (zvláště pokud bychom neprovedli pre-test). Povaha daného výzkumu však umožňuje vystavit každou zkoumanou jednotku (v tomto

Disman, M. (2002). *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Karolinum

mezisubjektový design = experimentální strategie, v níž je každá jednotka vystavena jen jedné hodnotě nezávislé proměnné [angl. between-subject design]

vnitrosubjektový design = experimentální strategie, v níž je každá jednotka vystavena všem hodnotám nezávislé proměnné [angl. within-subject design]

případě dítě) oběma hodnotám nezávislé proměnné. Lze si totiž snadno představit, že děti budou v průběhu experimentu poslouchat jak věty se slovesem v singuláru, tak věty se slovesem v plurálu. Například v psycholingvistickém výzkumu se taková strategie uplatňuje běžně.

Vnitrosubjektový design pracuje s určitými položkami (anglicky „items“ a česky velice často „itemy“), přičemž každá položka má určité podmínky. V případě výzkumu v příkladu 4 by položka/item vypadala například takto:

- (a) *Kde jsou tady na obrázku sloni?*
- (b) *Kde je tady na obrázku slon?*

Položka/item tedy shrnuje stimuly, které se vzájemně liší hodnotou nezávislé proměnné (případně více nezávislých proměnných). V tomto případě je item složen ze dvou vět, jedna obsahuje sloveso a podmět v množném čísle, druhá v jednotném. Těmto větám říkáme podmínky — jde vlastně o různé realizace itemu. V tomto případě bychom tak mohli větu (a) nazývat „plurálová podmínka“, větu (b) „singulárová podmínka“.

Klíčové je, že ve vnitrosubjektovém designu obvykle nepracujeme s tím, že by se účastníci výzkumu setkali s oběma podmínkami jednoho itemu. To by totiž mohlo vést k odhalení předmětu výzkumu (zvláště u dospělých). Jak tedy zajistit to, aby se každý účastník setkal se všemi hodnotami nezávislých proměnných? Snadno — využijeme více itemů a střídáme podmínky, s nimiž se každý účastník setká. Když si tedy představíme, že budeme mít celkově třeba 16 itemů a každý bude mít analogicky dvě podmínky jako příkladový item se slonem, můžeme každému z účastníků výzkumu prezentovat osm itemů v podmínce (a) a osm itemů v podmínce (b). Tím zajistíme, že se každý účastník výzkumu setká s oběma hodnotami nezávislé proměnné, a to navíc ve více případech.

Pokud se rozhodneme pro vnitrosubjektový design, je naším cílem obvykle to, aby byl každý účastník vystaven stejnému počtu každé z podmínek a abychom v celkových výsledcích měli přibližně stejný počet podmínek od každého z itemů. Toho se obvykle dosahuje dvěma snadnými kroky. Zaprvé je zásadní, aby počet použitých itemů byl násobkem počtu podmínek. Máme-li tedy dvě podmínky jako u itemu se slonem, stačí, aby byl počet itemů dělitelný dvěma. Pokud jsou podmínky tři, musí být počet itemů dělitelný třemi atd. Zadruhé je důležité, aby od každého itemu byly podmínky jednotlivým účastníkům rozděleny rovnoměrně. Toho se obvykle dosahuje pomocí takzvaného latinského čtverce (viz Box 3.2: Latinský čtverec a vyvažování účastníků výzkumu), díky kterému vytvoříme několik skupin účastníků výzkumu, které se liší v tom, se kterou podmínkou se u kterého z itemů setkají.

Box 3.2: Latinský čtverec a vyvažování účastníků výzkumu

Jak jsme řekli, ve výzkumu využívajícím vnitrosubjektový design, bychom měli každého účastníka vystavit stejnému počtu každé z podmínek a zároveň chceme, aby jednotlivé podmínky od každého itemu byly ve výsledcích zastoupeny stejnou měrou. Jednou z možností, jak takového vyvažování provést, poskytuje takzvaný latinský čtverec.

item (položka) = soubor jinak identických stimulů, které se liší pouze hodnotami nezávislé proměnné [angl. item]

podmínka = jedna z realizací itemu, odpovídá jedné hodnotě nezávislé proměnné [angl. condition]

latinský čtverec = způsob vyváženého rozdělení itemů a podmínek mezi zkoumané jednotky [angl. latin square design]

Představme si, že máme dvacet čtyři itemů (č. 1, č. 2 až č. 24) a každý z itemů má čtyři podmínky (podmínky i, ii, iii, iv). Dále máme různé testované osoby (A, B, C, D atd.). Pokud chceme pro vyvažování použít latinský čtverec, přidělíme testované osobě A od itemu 1 podmínku i, od itemu 2 podmínku ii, od itemu 3 podmínku iii, od itemu 4 podmínku iv, od itemu 5 zase podmínku i atd. Testované osobě B přidělíme od itemu 1 podmínku ii, od itemu 2 podmínku iii, od itemu 3 podmínku iv, od itemu 4 podmínku i atd. U testované osoby C začneme u itemu 1 s podmínku iii, u testované osoby D s podmínkou iv. U dalších testovaných osob to je pak analogické: testovaná osoba E pak bude mít stejné rozdělení podmínek jako osoba A, osoba F jako osoba B atd. Schematicky znázorněno je to v tabulce 3.3.

Tabulka 3.3: Příklad rozdělení podmínek pomocí latinského čtverce. Participanti jsou označeni písmeny abecedy (A, B...), itemy arabskými číslicemi (1, 2...) a podmínky římskými číslicemi (i, ii...).

A	B	C	D	E
1: i	1: ii	1: iii	1: iv	1: i
2: ii	2: iii	2: iv	2: i	2: ii
3: iii	3: iv	3: i	3: ii	3: iii
4: iv	4: i	4: ii	4: iii	4: iv
5: i	5: ii	5: iii	5: iv	5: i

Celkově lze říct, že experimentální zkoumání řeší problémy spojené s průřezovou studií a v řadě výzkumných směrů zaměřených na jazyk a jeho užívání se jedná o základní a běžně využívanou strategii. Je však třeba si uvědomit, že k mnoha výzkumným problémům není možné přistupovat experimentálně, protože z praktických či etických důvodů nemůžeme provádět manipulaci proměnných, respektive vytvářet rozdíly mezi skupinami v průběhu zkoumání. Zároveň je experiment často technicky a časově náročnější než průřezová studie (byť to záleží na zvolené technice sběru dat), což je i důvod, proč je obvykle spojen s menším vzorkem (v řádu desítek osob). Jednou z otázek experimentálního výzkumu tak je především jeho zobecnitelnost na širší populaci, k čemuž se však vrátíme v kapitole o výběru vzorku.

3.4 Longitudinální výzkum

Třetí výzkumnou strategií, na kterou se podíváme, je takzvaný longitudinální výzkum. Tato strategie je určena ke zkoumání určitých jevů v reálném čase. Obecným principem longitudinálního výzkumu je provádět výzkum v určitých časových intervalech a zjišťovat vývojové změny či trendy.

Oproti průřezové studii, která může na určité vývojové tendence poukazovat třeba prostřednictvím srovnání osob různého věku, longitudinální výzkum nazírá časové proměny přímo. Výše v příkladu 1 jsme si ukázali jednu možnost, jak může longitudinální výzkumu vypadat — badatelé v určitých intervalech nahrávali projevy několika dětí a následně analyzovali vývoj jejich jazyka. Nyní se pojďme podívat na další dva příklady:

- (10) Badatelé zkoumají užívání *ej* místo *ý* u mluvčích z Brandýsa nad Labem narozených v 80. letech 20. století. Sondy dělají opakovaně vždy po deseti letech na nově vybraném vzorku 20 lidí (10 žen a 10 mužů).
- (11) Badatelé zkoumají užívání *ej* místo *ý* u obyvatel Brandýsa nad Labem. Sondy dělají opakovaně vždy po deseti letech na nově vybraném vzorku 20 lidí (10 žen a 10 mužů).

Příklady (10) a (11) jsou si na první pohled poměrně podobné, v praktických aspektech se však zásadně liší. Zatímco příklad (10) pracuje se

skupinou obyvatel, která se v čase výrazně neproměňuje, anebo do ní alespoň nepřibývají další jednotky, v příkladu (11) jde o skupinu obyvatel, která se v čase mění výrazně (lidé se stěhují do Brandýsa, nebo naopak z Brandýsa, rodí se děti, jiní lidé umírají). Zatímco tedy v příkladu (10) vybírají badatelé v každém kole nový vzorek z víceméně stejné skupiny (jejíž velikost se postupně zmenšuje), v příkladu (11) je skupina proměnlivá. Postupu v příkladu (10) se říká „kohortová studie“, zatímco v příkladu (11) se jedná o „trendovou studii“. Třetí variantou longitudinálního výzkumu pak je „panelová studie“, tedy výzkum na identických jedincích, jako tomu je v příkladu 1.

Jednotlivé varianty longitudinálního výzkumu mají své výhody a nevýhody. Panelová studie je jasně ideální v tom, že máme informaci o vývoji jednotlivých jednotek, zkoumaný vzorek zůstává stejný a my si můžeme být relativně jisti tím, že naměřené rozdíly u každého mluvčího víceméně odpovídají jeho vývoji. Problém však je, že jednotky mohou v průběhu času z výzkumu odpadat. V příkladu 1 se například může stát, že rodiče některého z dětí se po čase rozhodnou s nahráváním skončit, jindy se zase může stát, že se třeba některý účastník výzkumu odstěhuje do zahraničí, změní e-mailovou adresu, a přestane tím pádem být pro badatele dostupný apod. Úbytek vzorku je u panelových studií běžný a může být i velmi výrazný (viz Box 3.3: Longitudinální výzkum synestézie). Výzkum tím může být i velmi negativně poznamenán.

Box 3.3: Longitudinální výzkum synestézie

V letech 2015–2017 jsme provedli longitudinální panelovou studii synestézie grafémy—barvy (viz Chromý et al., 2019). Osoby s tímto typem synestézie si automaticky asociují barvy s písmeny a/nebo číslicemi (například písmeno A je pro ně červené, číslo 2 modré apod.). Kládli jsme si otázku, zda jsou tyto asociace mezi grafémy a barvami dlouhodobě stálé, konzistentní (jak se tvrdí v literatuře), anebo se v průběhu času proměňují. Celkově jsme provedli tři měření: na podzim 2015, na jaře 2016 a na přelomu roku 2016/2017. V prvním kole výzkumu jsme pracovali se vzorkem 42 osob, druhého kola se však zúčastnilo pouze 28 osob, a to přesto, že jsme za účast platili a že jsme k účasti vyzývali opakovaně pomocí e-mailu. Třetího kola se pak zúčastnilo 27 lidí. Jinými slovy, v průběhu cca roku a půl z tohoto panelového výzkumu odpadlo 15 osob ze 42, tedy zhruba 35 % účastníků. S takovou situací jsme předem počítali a naše původní představa byla získat data od zhruba 30 lidí, což se povedlo. Ilustruje to však jeden z největších problémů panelových studií — po určitém čase se nám může stát, že nebudeme mít koho zkoumat.

Kohortová studie je panelové studii v něčem podobná, protože skupina, která badatele zajímá, zůstává po celou dobu výzkumu prakticky stejná. Mění se pouze vzorek jedinců, kteří jsou v konkrétních kolech podrobováni výzkumu. Oproti panelovému šetření je to zjevně nevýhodné v tom, že nezachycujeme rozdíly mezi identickými jedinci a spoléháme na zobecnění pro širší skupinu jako takovou. Na druhou stranu nás zde nemusí tolik znervózňovat možnost, že se některé jednotky nebudou chtít výzkumu účastnit (do vzorku si můžeme vybrat někoho náhradního).

Trendová studie se od předchozích dvou variant liší v tom, že se zaměřuje

kohortová studie = typ longitudinálního výzkumu, ve kterém se v intervalech zkoumá identická populace, ale vždy se vybírá nový vzorek [angl. cohort study]

trendová studie = typ longitudinálního výzkumu založený na zkoumání určité populace, která se v čase proměňuje [angl. trend study]

panelová studie = typ longitudinálního výzkumu založený na zkoumání identického vzorku v průběhu času [angl. panel study]

Chromý, J., Borůvková, M., Malá, L., & Sudzinová, T. (2019). Long-term versus short-term consistency in the grapheme-colour synaesthesia: Grapheme-colour pairings can change in adulthood. *Attention, Perception, & Psychophysics*, 81(6), 1805–1812

na skupinu jednotek, jejíž složení je v čase výrazně proměnlivé. Jak tedy název odpovídá, sledují se určité obecné trendy (například jak se s časem mění užívání *ý* vs. *ej* v Brandýse nad Labem). Trendová studie vlastně představuje v určitém intervalu opakovanou průřezovou studii.

3.5 Případová studie

Čtvrtou strategií, kterou jsme zmínili na začátku této kapitoly, je takzvaná případová studie. Jedná se o strategii, která je poměrně specifická v tom, že pracuje s jednou jednotkou (případně několika málo jednotkami) a obvykle se u této jednotky pokouší o poměrně detailní rozbor sledovaných jevů. Případové studie tak nemají potenciál pro široké zobecnění svých závěrů (obvykle tak ani nevyužívají kvantitativní metody popisu dat), mohou nám však poměrně dobře sloužit k rozvíjení teorií a hypotéz pro širěji zaměřené případové či longitudinální studie nebo experimenty.

Jedním z obvyklých důvodů, proč se přiklonit k případové studii, je omezený přístup k širší skupině nějak specifických jednotek, které nás v našem výzkumu zajímají. Zatímco provést výzkum s větším vzorkem typicky se vyvíjejících dětí může být náročné, avšak realizovatelné, provádět výzkum s dětmi se vzácnou vývojovou poruchou může narážet na praktické problémy, jak se k takovým dětem dostat. Případová studie tedy může vytvářet určitý rámec pro budoucí širší výzkum, může přicházet se zjištěními, která má smysl následně ověřovat na dalších jednotkách.

Je třeba podotknout, že případová studie se nemusí týkat jen jednotek ve smyslu konkrétních osob. Zkoumaná jednotka může mít širší povahu, může se například jednat o určitou třídu, která nás zajímá z hlediska jazykové interakce učitel—žáci, může jít o nějakou instituci (třeba nadnárodní firmu, kde se zkoumají preference užívání určitých jazyků), nebo nějaké místo (třeba etnický a jazykově smíšenou vesnici, ve které dochází k přepínání kódů). To poukazuje na skutečnost, že případová studie není z principu nějakou snazší a omezenější alternativou výše uvedených tří strategií. Pokud je prováděna solidně, jedná se o komplexní a náročný výzkum, na němž badatel stráví poměrně hodně času.

Užitečné je rovněž provádět případové studie jako součást nějakého dlouhodobějšího plánu a následně jednotlivé případové studie realizované pomocí identické metodologie skládat dohromady do širšího celku. Taková praxe je ideální zejména pro studentské závěrečné práce — stanoví-li se určitá výzkumná metodologie a jednotliví studenti ve svých bakalářských či diplomových pracích na základě této metodologie v průběhu času provádí případové studie, vznikne poměrně bohatý zdroj podrobných informací o širším vzorku jednotek.

3.6 Kombinace strategií

Na závěr této kapitoly připomeňme to, co jsme zmínili již na začátku, totiž že uvedené čtyři strategie představují určité typy a v konkrétních případech mohou být různě modifikovány a specifikovány. Zároveň je zcela zásadní, jakou techniku sběru dat badatelé v rámci určité strategie

případová studie = výzkumná strategie založená na zkoumání jedné jednotky (nebo několika málo jednotek), a to obvykle do velkého detailu [angl. case study]

využívají, což pochopitelně ovlivňuje řadu praktických aspektů celého výzkumu — od jeho praktické realizovatelnosti přes časovou náročnost až třeba po finanční stránku výzkumu.

Jak jsme viděli, každá strategie má určité výhody a nevýhody. U některých výzkumných otázek je uplatnění některých strategií nevhodné, nebo dokonce nemožné, naopak jiné výzkumné otázky jsou v tomto ohledu relativně tvárné. Důležité je mimo jiné to, že se různé strategie dají v konkrétních výzkumných projektech různě kombinovat. Například je možné udělat určitou průřezovou studii a na základě získaných poznatků provést navazující experimentální zkoumání. Můžeme realizovat longitudinální výzkum, který bude založen experimentálně apod. V kombinaci strategií může spočívat poměrně velká síla — můžeme tak totiž využít výhody různých strategií, a naopak neutralizovat jejich nevýhody (viz shrnutí v tabulce 3.4).

Tabulka 3.4: Výhody a nevýhody jednotlivých výzkumných strategií.

výzkumná strategie	výhody	nevýhody
průřezová studie	jednoduchost a realizovatelnost	vratkost závěrů (zkreslení) vnější příčiny
experimentální výzkum	kontrola nad proměnnými	problém směru vztahu nelze použít vždy
longitudinální výzkum	nízké riziko vnějších příčin sledování změn v reálném čase	technická a časová náročnost časově extrémně náročné
případová studie	rámec pro další výzkum	komplikace se vzorkem nezobecnitelnost

3.7 Otázky na přemýšlení

Podívejte se na nějakou empiricky založenou lingvistickou studii, kterou jste nedávno četli. Zkuste odpovědět na tyto otázky:

1. Jakou výzkumnou strategii autoři výzkumu zvolili? Proč?
2. Bylo by možné daný výzkum realizovat jinou výzkumnou strategií? Pokud ano, jak by to vypadalo? Pokud ne, proč by to nešlo?
3. Pokud se jednalo o experimentální výzkum, používal se mezisubjektový, anebo vnitrosubjektový design?
4. Jaké slabiny tato studie má vzhledem k tomu, jaká výzkumná strategie v ní byla použita?

SBĚR DAT

V předchozí kapitole jsme si představili různé výzkumné strategie (designy), které lze ve výzkumu uplatňovat. Volba výzkumné strategie je jedním ze tří klíčových rozhodnutí, která provádíme, abychom mohli ověřovat své hypotézy. Další rozhodnutí spočívají ve výběru vzorku a ve stanovení techniky sběru dat (tj. „metody“ v užším slova smyslu). Důležité je, že tyto tři kroky jsou vzájemně úzce spjaty a je vždy třeba je promýšlet společně. V této učebnici si je z praktických důvodů představíme samostatně — je však důležité mít na paměti, že to, jakou použijeme techniku sběru dat, nemá smysl promýšlet, aniž bychom vzali v potaz, jaká je pro naše účely vhodná výzkumná strategie a jaký vzorek máme či můžeme mít k dispozici.

V předchozím výkladu jsme si vymezili čtyři základní výzkumné strategie — průřezovou studii, experiment, longitudinální výzkum a případovou studii. Řekli jsme si, že jsou to určité typy a že v konkrétních případech mohou být modifikovány, anebo vzájemně propojovány. Víceméně však šlo o celistvý přehled. V případě technik sběru dat je ale takový přehled prakticky vyloučený — jednotlivých metod v užším slova smyslu je v různých subdisciplínách, které se zabývají jazykem a jeho užíváním, nepřehledné množství. Zde se tak pokusíme vymezit určité obecnější množiny metod a poukážeme na jejich silné a slabé stránky. Zároveň si představíme některé hojně využívané metody. Na řadu technik se podrobněji nedostane — čtenářům však alespoň nabídnu odkazy na vhodnou výchozí literaturu k nim.

4.1 Souvislost technik sběru dat a výzkumných strategií

Jak spolu souvisí techniky sběru dat a výzkumné strategie? V určitém smyslu volně. Například dotazník, tedy běžně používanou techniku, se kterou máme všichni nějakou zkušenost, je možné využít ve všech čtyřech výzkumných strategiích. Podívejme se na tři modelové příklady:

- (1) V dotazníkovém výzkumu se zkoumají postoje studentů posledních dvou ročníků středních škol k různým jevům obecné češtiny (*ej místo ý, í místo é, protetické v-*, minulé příčestí typu *tisk / tisknul, spad / spadnul* apod.).
- (2) Badatelé se zaměřují na to, zda vzdělání nějak souvisí s tím, jak lidé hodnotí věty s různým slovosledem. Jako podněty použijí 40 itemů, přičemž každá věta má dvě varianty: OVS (např. *Zkušeného kuchaře si do své restaurace přivedl velkorysý podnikatel.*) a SVO (např. *Velkorysý podnikatel si do své restaurace přivedl zkušeného kuchaře.*). Pro hodnocení se používá škála vymezená póly zcela přijatelná věta a zcela nepřijatelná věta. Celý dotazník je online a účastníkům

4.1 Souvislost technik sběru dat a výzkumných strategií	30
4.2 Jak vypadá dotazník	31
Základní prvky dotazníku	32
Otázky v dotazníku	34
4.3 Přímé a nepřímé techniky	38
4.4 Dotazník jako nepřímá technika: hodnocení gramatičnosti/přijatelnosti	39
4.5 Dotazník jako přímá technika: elicitace jazykových dat	41
4.6 Otázky na přemýšlení	42

výzkumu se z každé dvojice variant vždycky prezentuje jen jedna, a to tak, aby celkově ohodnotili 20 vět OVS a 20 vět SVO.

- (3) Badatel zkoumá mluvčí, která aktivně ovládá 13 jazyků. Snaží se zjistit, co jí při učení se jazykům pomáhá. Kombinuje při tom různé techniky. Jednou z nich jsou standardizované dotazníky, prostřednictvím kterých se na základě sebehodnocení určuje hodnota proměnné míra znalosti jazyka. Tyto dotazníky mají pomoci stanovit, na jaké úrovni daná mluvčí jednotlivé jazyky ovládá.

Uvedené tři příklady ukazují, že je možné dotazník využít pro účely průřezové studie (1), experimentálního výzkumu (2) a případové studie (3). Zároveň je pochopitelně možné dotazník využít i pro longitudinální výzkum — stačí si třeba představit, že výzkum v příkladu (1) budeme vícekrát opakovat v určitém intervalu (třeba pěti let) a budeme tak docházet k určitým vývojovým trendům.

Dotazník je tedy technikou, kterou můžeme poměrně snadno využívat v nejrůznějších strategiích. Na druhou stranu je zřejmé, že pro jisté výzkumné strategie je obecně vhodnější a pro jiné méně. Případová studie jde typicky do větší hloubky, než je možné a účelné zachycovat dotazníkem (ostatně v případě (3) sloužily dotazníky jenom jako jedna z použitých metod). V experimentálním výzkumu je dotazník běžně využíván jako způsob zjišťování hodnot určitých nemanipulovaných nezávislých proměnných (demografické charakteristiky jako věk, pohlaví, vzdělání atd.), avšak vcelku zřídka se využívá při samotné manipulaci hodnot nezávislé proměnné – byť to možné je, jak ukazuje příklad (2). U longitudinálního výzkumu přichází v úvahu vcelku dobře (záleží pochopitelně na cílech výzkumu) a nejpřirozenější je využití dotazníku u průřezových studií. Dotazník je každopádně poměrně tvárná technika, zejména pro svou uchopitelnost. Jiné techniky jsou s určitými strategiemi spjaty mnohem pevněji. Například sledování očních pohybů při čtení je typicky spjato s experimentálním výzkumem. V ostatních strategiích ho lze uplatnit rovněž, je to však z různých důvodů spíše omezeně využívaná možnost.

Důvod, proč většina technik lne k některým výzkumným strategiím, a naopak je spíše málo využívaná pro jiné strategie, spočívá v tom, že každá technika sběru dat má své výhody a nevýhody. Ty mohou být ryze praktického rázu (snadná, nebo naopak obtížná realizovatelnost, finanční náročnost, nutnost využití určitých přístrojů apod.), mohou však být motivovány i tím, jaké jsou ve výzkumu testovány hypotézy.

Jak jsem poznamenal v úvodu této kapitoly, vymezíme si zde určité množiny technik sběru dat (metod v užším slova smyslu) a podíváme se na jejich výhody a nevýhody. Pro tyto účely si pracovně vypůjčíme rozlišení na dotazníky, rozhovory, pozorování a analýzu dokumentů (Disman, 2002), přičemž v této kapitole se budeme dále věnovat dotazníkům a v příštích kapitolách pak ostatním technikám.

Disman, M. (2002). *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Karolinum

4.2 Jak vypadá dotazník

Dotazník je natolik rozšířená technika sběru dat, že se s ní ve svém životě setkal každý z nás. Používá se pro jednoduché průzkumy s pár otázkami,

ale i pro komplexní výzkumné projekty, kdy vyplnění dotazníku zabere i více než hodinu času. Obeznačenost lidí s touto technikou je užitečná pro výuku empirických metod, protože právě na dotaznících se dá srozumitelně ukazovat spousta problémů, na které v empirickém (a nejen dotazníkovém) výzkumu narážíme. Zároveň to s sebou nese riziko podcenění. Skutečnost, že se většina lidí setkala během svého života s relativně velkým množstvím dotazníků a že formálně je dotazník prostě souborem otázek a nabízených způsobů odpovědi, vyvolává intuitivní představu, že udělat dotazníkový výzkum je snadné a bezproblémové. To je ale fatální omyl — vytvořit dotazník, který je funkční a umožní nám skutečně dobře ověřovat naše hypotézy, je poměrně náročný úkol. Narážíme zde totiž na řadu potenciálních problémů.

Než se však podíváme na to, o jaké problémy typicky jde a jak je můžeme řešit, řekněme si, jaké existují důvody pro použití dotazníku. Jsou přinejmenším tři.

1. Nízké náklady. Dotazníkový výzkum spojen s relativně nízkými náklady na realizaci (zejména ve srovnání s jinými technikami). Tento fakt je v dnešní době ještě umocněn tím, že dotazníkový výzkum lze snadno realizovat online, což jednak minimalizuje čas, který musí badatel či jeho tým strávit rozdáváním a sbíráním dotazníků, jednak to extrémně zefektivňuje následné zpracování dat, protože není nutné dotazníky přepisovat, snažit se porozumět nesrozumitelnému písmu apod.
2. Rychlý sběr dat. Dotazník umožňuje relativně rychle nasbírat data, a to zejména v případě, že zkoumáme skupiny lidí, kterým je možné administrovat dotazník hromadně (například studenty, osoby z různých zájmových spolků, osoby dobře dostupné přes internet, rodiče malých dětí apod.).
3. Anonymita. Dotazníkový výzkum relativně přesvědčivě anonymní (pokud tomu tedy nebrání naše potřeba zachytit určité osobní údaje, například kvůli následnému kontaktování osob v longitudinálním výzkumu), což je výhodné, protože respondenti nemusí dlouze zvažovat, zda jim účast ve výzkumu potenciálně nezpůsobí nějaké potíže.

Základní prvky dotazníku

Při sestavování dotazníku je potřeba věnovat pozornost čtyřem věcem: grafické podobě dotazníku, jeho rozsahu, instrukcím a otázkám (včetně nabízených odpovědí). Zní to intuitivně, ale v praxi můžeme narazit na velké množství dotazníků, jejichž autoři přinejmenším jeden z těchto aspektů výrazně podcenili a tím vlastně celý svůj výzkum znevěrohodnili. Co se týče rozsahu, je pochopitelné, že dotazník nemůže být přehnaně dlouhý, a to zejména tehdy, nemáme-li pro respondenty žádnou odměnu (anebo jiný způsob motivace). Právě tohle je hlavní důvod, proč je sestavení dotazníku tak náročné — máme jen relativně malou plochu na to, abychom zjistili vše, co potřebujeme k adekvátnímu ověření našich hypotéz. Obecné pravidlo stanovující délku dotazníku neexistuje. Dává však smysl zvažovat nikoliv samotný počet otázek, ale spíše dobu, kterou respondent potřebuje pro jeho vyplnění, přičemž vhodné je řídit se spíše dobou, kterou pro vyplnění potřebují pomalí respondenti. Pokud respondentům nejprve řekneme, že to nebude trvat déle než deset minut,

ale někteří budou po deseti minutách v polovině, budou rozladěni a negativně se to promítne na kvalitě jejich odpovědí nebo na návratnosti (část respondentů výzkum nedokončí).

Záležet bychom si měli dát na grafické podobě dotazníku, protože to může zvýšit ochotu respondentů věnovat nám trochu času. A pokud vypadá dotazník neprofesionálně, je pravděpodobné, že nám ho nevěnují, anebo vyplnění dotazníku odbudou. Grafická podoba dotazníku tak může pomoci zvýšit celkovou důvěryhodnost našeho výzkumu. Je proto vhodné, aby byl dotazník spíše vzdušný a otázky byly na papíře či na obrazovce rozmístěny volněji (to může vyvolávat i pozitivní subjektivní představu, že jde vyplňování rychle), aby byl použit dobře čitelný font a velikost písma (je třeba počítat s tím, že někteří mluvčí budou mít jisté potíže se zrakem a malé písmo jim může dělat potíže), výhodou bývá použití loga instituce, která výzkum zaštiťuje. V online dotaznících lze navíc mezi jednotlivé části dotazníku vkládat i různé graficky zpracované povzbuzující zprávy („Jde vám to dobře!“, „Už je to skoro hotové!“ apod.), které mohou zvyšovat uvádající motivaci výzkum dokončit. Grafickou podobu dotazníku je jistě vhodné zvažovat i s ohledem na adekvátnost pro sociální skupinu, na niž se výzkum zaměřuje.

Na dotazníku se velmi často podceňuje podoba instrukcí. Ty jsou v podstatě dvojího typu. Úvodní instrukce slouží jako obecné informace o výzkumu pro respondenty a mají také persvazivní funkci, snaží se přesvědčit respondenty, aby se výzkumu zúčastnili. V úvodních instrukcích by nikdy neměly chybět následující informace:

- (a) kdo výzkum realizuje (osoba i instituce, ideálně včetně kontaktu),
- (b) jaký je cíl výzkumu (to nemusí být příliš detailní, aby to neovlivnilo následné odpovědi),
- (c) jakým způsobem se bude pracovat s daty a kdo k nim bude mít přístup (zejména u výzkumu, který není plně anonymní),
- (d) informace o anonymitě, respektive potřebě jejího porušení.

Dále mohou úvodní instrukce obsahovat různé další informace, jako například to, že neexistují správné a špatné odpovědi (pokud je to v daném případě pravda), informace o způsobu sběru dotazníků (zejména v případě dotazníků distribuovaných prostřednictvím pošty), informace o tom, jak se případně dostat k výsledkům výzkumu, apod. Příklad úvodních instrukcí viz Box 4.1: Úvodní instrukce v dotazníku použitého ve výzkumu důvěryhodnosti politiků (Chromý and Dufek, 2012).

Chromý, J., & Dufek, O. (2012). Důvěryhodnost politiků jako sociolingvistický fenomén. *Naše společnost*, 10(1), 29–39

Box 4.1: Úvodní instrukce v dotazníku použitého ve výzkumu důvěryhodnosti politiků (Chromý and Dufek, 2012)

Milé studentky, milí studenti,

rádi bychom Vás poprosili o vyplnění následujícího dotazníku, který vznikl jako součást realizace výzkumného projektu <název projektu> v rámci vnitřních grantů na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

Výzkum je věnován problematice proměn hodnocení politických výroků. Obsahuje celkově 8 krátkých projevů českých politiků. Vaším úkolem bude odpovědět na 2 otázky u každého výroku, a to zcela na

základě Vašeho osobního hodnocení. Jinými slovy, neexistují špatné ani správné odpovědi — záleží pouze na Vás.

Vyplnění dotazníku je dobrovolné. Nechcete-li, nemusíte se výzkumu účastnit.

Výzkum je plně anonymní. Nikde nebude uváděno, kdo se výzkumu zúčastnil.

Pokud by Vás dotazník zaujal a chtěli byste se seznámit s výsledky celého výzkumu, kontaktujte nás na adrese <e-mail>.

Tuto stranu si můžete nechat.

Děkujeme za Vaši ochotu se výzkumu zúčastnit!

Otázky v dotazníku

Vedle úvodních instrukcí jsou důležité také instrukce k jednotlivým otázkám. Ty pochopitelně nemusí být všude, ale je třeba brát v úvahu, že kreativita respondentů při odpovídání na otázky je často překvapivá (zejména v případě, že je dotazník papírový), což posléze může výrazně znesnadnit přepis a vyhodnocení výsledků. Zkrátka a dobře bývá vhodné uvést u instrukcí k jednotlivým otázkám i informace, které považujeme za samozřejmé (včetně toho, že se třeba zaškrťává jen jedna, nebo naopak více možných odpovědí, jakým způsobem se má vyznačit zvolená odpověď atd.).

Nejsložitější na dotazníku je však pochopitelně formulovat otázky, navrhnout možnosti odpovědí a vybrat, které z těchto otázek v dotazníku nakonec budou. Otázky v dotazníku mohou mít různorodou povahu. Podívejme se na několik příkladů:

- (4) Jaký je váš názor na konstrukci *Najíst se tam nenajíme*?
- (5) Ohodnoťte následující konstrukci na uvedené škále:
Najíst se tam nenajíme.
 zcela nepřijatelná zcela přijatelná
- (6) Je pro Vás následující konstrukce přijatelná v běžném hovoru?
Najíst se tam nenajíme.
 ano — ne

Příklady (4)–(6) se všechny zaměřují na hodnocení konstrukce *Najíst se tam nenajíme*, která je zajímavá v tom, že ji někteří mluvčí češtiny zcela odmítají jako negramatickou, zatímco jiní ji běžně používají, přičemž tento rozdíl je patrně daný regionálně. Příklad (4) má formu takzvané otevřené otázky, tedy otázky, která má volnou možnost odpovědi, zatímco příklady (5) a (6) jsou takzvané uzavřené otázky, tedy otázky, u nichž respondenti volí z nabízených možností odpovědi. Otevřené otázky jsou sice potenciálně výhodné v tom, že respondent má možnost odpovědět svými slovy, není svazován nabídkou a může napsat podrobně, co si skutečně myslí. Problém ale je, že respondenti to nedělají a otevřené otázky v dotazníku jsou jim obvykle spíše na obtíž. Obvyklá odpověď na otevřenou otázku má délku jen několik málo slov, takže obecně není vhodné otevřenou formu otázky využívat pro klíčové části dotazníku.

otevřená otázka = otázka bez nabízené možnosti odpovědi; umožňuje respondentům volně se vyjádřit [angl. open-ended questions]

uzavřená otázka = otázka, která respondentům nabízí možnosti odpovědi [angl. closed-ended questions]

Kromě toho však nastává problém i v případě, že respondent skutečně napíše podrobné vyjádření. Není totiž snadné a přímočaré takové výsledky zobecnovat. Představme si třeba, že by jedna respondentka odpověděla „s touto konstrukcí jsem se nikdy nesetkala, působí zvláště a nejsem si jistá, jestli jí rozumím“ a jiná respondentka napsala „divná, ne moc srozumitelná věta, mám pocit, že jsem něco takového někde slyšela, ale nevím, kdy a kde přesně“. Jedná se pouze o dvě respondentky (příčemž u dotazníkového výzkumu se počet respondentů pohybuje obvykle přinejmenším v desítkách), ale už tady narážíme na problém zobecnění — myslí si respondentky víceméně totéž, nebo ne? Máme zařadit jejich odpovědi do stejné kategorie, nebo ne? Odpovědi na tyto otázky nejsou snadné a patrně by bylo těžké najít v tom nějakou obecnou shodu. Z těchto důvodů mají otevřené otázky smysl spíše doplňkově, pro případné vysvětlení nějakých předchozích odpovědí, které měly formu výběru z nabízených možností, a pak pro dotazování na věci, které mají z podstaty omezené a jasné možnosti odpovědí (věk, obor studia, mateřský jazyk apod.).

Uzavřených otázek je několik obecných typů podle toho, jaké možnosti odpovědi jsou nabízeny:

- (a) výběr z více možností
- (b) škála
- (c) řazení odpovědí

Výběr z více možností může mít různé varianty – od volby ano—ne až k výběru z většího množství různých možností, přičemž počet zvolených možností může být limitován (typicky na jednu, ale v některých případech i na více). V angličtině se v tomto ohledu někdy rozlišuje mezi multiple-choice question (jedna možnost volby) a checklist (možnost zaškrtnout vše, co pro daného respondenta platí). U výběru z více možností je badatel vždy vystaven potenciálnímu riziku, že se najde respondent, jenž v nabídce nenajde přílehlavou odpověď (což je velká chyba na straně autora dotazníku). I z těchto důvodů bývá vhodné nabídnout i odpověď „Jiné“ s otevřenou možností napsat, o co se jedná.

Využití škál v dotaznících má dlouhou tradici a má řadu výhod. Škály se poměrně dobře vyhodnocují a dají se vcelku snadno využít pro nejrůznější výzkumné účely. Na dobře vytvořené škále je respondent schopen relativně přesně zaznamenat svůj postoj, názor či přesvědčení a respondenti jsou na využití škál vcelku zvyklí. Ve výzkumech zaměřených na jazyk a jeho užívání se často používají dva typy škál — viz následující příklady:

- (7) Prostřednictvím následující škály uveďte míru vašeho souhlasu s tvrzením:
Pokud jsou rodné jazyky rodičů různé, měli by na děti mluvit každý svým jazykem.
 zcela nepřijatelná zcela přijatelná
- (8) Nakolik by podle Vás měli rodiče s různými rodnými jazyky používat své jazyky v hovoru se svými dětmi? Odpovězte pomocí škály od 1 (*vůbec neměli, měli by se dohodnout na jednom jazyce*) do 10 (*za všech okolností měli*).

výběr z více možností = typ nabízené odpovědi na uzavřené otázky, jenž představuje několik kategoriálně rozdílných variant odpovědi, z nichž respondent typicky vybírá jednu [angl. multiple choice item]

škála = typ nabízené odpovědi na uzavřené otázky, jenž představuje varianty odpovědi uspořádané na určitém kontinuu [angl. scale]

řazení odpovědí = typ nabízené odpovědi spočívající v tom, že respondenti mají seřadit určité položky podle nějakého kritéria [angl. rank order question]

Příklad (7) představuje standardní verzi takzvané Likertovy škály. Tato škála ve své standardní verzi vyjadřuje míru souhlasu s určitým tvrzením. Typicky bývá pětistupňová, anebo sedmistupňová. Lze ji využít rovněž ve formě takzvané „nucené volby“, kdy se vyloučí střední, neutrální stupeň, a respondent je tedy nucen přiklonit se buď na stranu souhlasu, nebo nesouhlasu. Taková možnost je spíše problematická, protože je možné, že respondent reálně nemá na věc silný názor, nedokáže se rozhodnout apod. Naopak potenciální výhodou je, že nucená volba nutí respondenta otázku dobře promyslet a nenabízí mu „únikovou cestu“ v podobě neutrální odpovědi. V každém případě je nucená volba něčím, co je vhodné volit v odůvodněných případech (například když víme, že neutrální odpověď volí příliš mnoho respondentů) a na co je vhodné zaměřit pozornost při pilotování dotazníku (viz ještě dále část **ODKAZ** Pilotáž). Označení Likertova škála (případně anglické Likert-type scale) se používá i pro jiný typ odpovědi než míru souhlasu. Ve výzkumech využívajících hodnocení přijatelnosti se typicky používá škála vymezená póly zcela nepřijatelná – zcela přijatelná (věta), jako jsme viděli v příkladech (5) a (7) výše. Jedná se o typický příklad toho, co by se nazývalo Likert-type scale.

Příklad (8) se od Likertovy škály liší. Jde vlastně o škálu, která využívá pro vyjádření určité míry číslo (v tomto případě stupnici 1–10). Škálu tohoto typu dobře známe z našeho každodenního života: například hodnocení spokojenosti s nákupem v eshopu, hodnocení restaurace pomocí hvězdiček, hodnocení filmu na internetovém portálu apod. V těchto situacích se často používá kratší škála od 1 do 5, případně se místo čísel používají třeba hvězdičky či body. Ve všech případech však jde o vyčíslení určité míry (spokojenosti, pocíťované kvality, přesvědčení apod.). Tento typ škály je dobře využitelný například pro ohodnocení určitých osobních vlastností či znalostí. V řadě výzkumů, v nichž není prostor na podrobné testování znalosti cizího jazyka, avšak míra znalosti cizího jazyka je důležitou nezávislou proměnnou, se využívají škály subjektivního zhodnocení znalosti jazyka: Na škále od 1 do 10 ohodnoťte své jazykové dovednosti v daném jazyce (příčemž stupně 1 a 10 bývají podrobněji vysvětleny).

Řazení odpovědí je z mé zkušenosti ve výzkumu jazyka a jeho užívání spíše málo využívaná varianta uzavřené otázky. Spočívá v tom, že respondent má podle určitého klíče (například míry souhlasu od nejmenší po největší) uspořádat jednotlivé nabízené odpovědi. Určitou variantou tohoto způsobu odpovědi může být úloha, kdy má respondent uvádět, kterou z určitých variant odpovědi preferuje. To může být využito například v hodnocení přijatelnosti:

- (9) Následující dvě věty vyjadřují totéž. Uveďte, která z nich je podle Vás vhodnější, použili byste ji spíše:
- *Tadeáš si omylem rozšlápl brýle, takže asi nebude vidět na prezentaci.*
 - *Tadeáš si omylem rozšlápl brýle, takže asi neuvidí na prezentaci.*

Příklad (9) je vyjádřením preference jedné z variant, a jde tak o nucenou volbu odpovědi. Pro určité účely může být takové dotazování vhodné, podrobnější informace však lze zjistit uplatněním samostatných škál pro každou z vět (viz ještě část Hodnocení přijatelnosti).

Kromě uvedených typů otázek je možné v dotaznících využívat i takzvané „kontrolní otázky“. Ty slouží primárně k ověření toho, že respon-

Likertova škála = typ škály, který je prototypicky vyjadřování mírou souhlasu s tvrzením [angl. Likert scale]

nucená volba = varianta škály, která nezahrnuje neutrální stupeň odpovědi, a respondenty tak nutí odpovědět buď pozitivně, nebo negativně [angl. forced-choice]

Nakolik jste spokojeni s touto učebnicí?

★★★★★

kontrolní otázka = otázka, která slouží k tomu, aby se zjistilo, zda respondent při vyplňování dotazníku postupuje soustředěně; typicky se ptá na něco, na co se dotazovala už nějaká z předchozích otázek [angl. control questions]

denti odpovídají uváženě a v souladu se svým přesvědčením. Kontrolní otázka se ptá jinými slovy na totéž, na co se ptala nějaká předchozí otázka, a kontrola spočívá v tom, že se sleduje, zda jsou odpovědi víceméně stejné. Pokud by stejné nebyly, pravděpodobně to znamená, že respondent nevěnuje dotazníku příliš pozornosti a odpovídá alespoň částečně nahodile, což může být důvodem pro vyřazení jeho dotazníku z výzkumu.

Pro formulaci otázek platí určitá pravidla. Důležité je například neptat se na dvě věci najednou (takzvaná „dvouhlavňová otázka“), a to zejména v případech, kdy hrozí, že respondent bude mít na dané dvě věci různé názory. Otázky by měly být formulovány jednoduchým a přirozeným jazykem s ohledem na cílovou sociální skupinu. V nabízených odpovědích by nemělo nic chybět a jednotlivé možnosti by měly být ideálně logicky řazeny. Zároveň by se nabízené odpovědi neměly významově překrývat, pokud mohou respondenti vybrat pouze jednu z odpovědí. U škál je zásadní, aby byly všechny stupně srozumitelné (a aby je respondenti chápali víceméně stejně) a zároveň aby byl počet stupňů přiměřený možným rozdílům (tři stupně mohou být málo, dvacet stupňů naopak nerozlišitelně moc). Pro kvantitativní zpracování výsledků je rovněž důležité, aby škály vymezené kontinuum rozdělovaly na stejně „široké“ stupně, tj. aby určitý stupeň škály nezahrnoval značně větší množství potenciálních hodnot než jiný. K tomu se ještě vrátíme ve výkladu o deskriptivní statistice. V uzavřených otázkách rovněž nebývá vhodné používat negaci – pokud se například zeptáme *Nevadí vám konstrukce Najíst se tam nenajíme?*, není úplně jasné, jestli odpověď „ano“ znamená „nevadí“, nebo „vadí“.

dvouhlavňová otázka = otázka, která se zaměřuje na více rozdílných věcí, a respondent tak nemá možnost odpovědět podle svého přesvědčení, pokud tyto věci vnímá rozdílně [angl. double-barreled question]

Ačkoliv dotazník vypadá na první pohled jako snadno uchopitelná technika, opak je pravdou, jak už jsme si řekli. Otázek můžeme vymyslet velké množství, avšak jen zlomek z nich můžeme reálně použít. Výsledný počet otázek je z principu určován cíli výzkumu a také motivací na straně respondentů (pokud respondentům například platíme, můžeme si dovolit udělat dotazník delší). Někdy se doporučuje vytvořit si široký soubor otázek, z nichž pak můžeme vybírat. Osobně se domnívám, že nám při volbě otázek, jejich přesného znění a nabízených odpovědí mohou velmi pomoci formulované hypotézy. Dotazník má být ostatně prostředkem k ověřování hypotéz, takže je u každé otázky důležité se ptát, jak se vlastně otázka vztahuje k uvedeným hypotézám a nakolik budu schopen prostřednictvím odpovědí na danou otázku tyto hypotézy testovat. Zároveň má smysl uvažovat o tom, jak budou orientačně vypadat odpovědi, a již předem mít jasno, jaká bude interpretace takových výsledků. V neposlední řadě je pak potřeba uvažovat nad tím, jestli se různé otázky nějak nepřekrývají (pokud tedy nejde o otázky kontrolní), jestli se nezaměřují na totéž, a neposkytly by nám tak v podstatě duplicitní odpovědi.

Poslední obecnou věc, nad kterou je potřeba u dotazníkového výzkumu přemýšlet, je vyřazování dotazníků. To je potenciálně problematické, protože vyřazování určitých respondentů z výzkumu může výrazně ovlivnit jeho výsledky. Z tohoto důvodu by se mělo vyřazování dotazníků řídit určitými pravidly. V první řadě by nikdy neměly být vyřazovány dotazníky, které vypadají podezřele z obsahových důvodů (například proto, že respondent uvádí názory, které badatel neočekával, apod.). Hlavní důvody pro vyřazení jsou tak spíše formální, a to nesprávné

vyplnění dotazníků (zaškrtování více možností u otázek s jedinou možnou odpovědí, chybějící odpovědi), anebo nesoulad u kontrolních otázek. V každém případě je důležité při psaní zpráv o výsledcích (ať už jde o odborné články, diplomové práce apod.) vždy uvádět, kolik dotazníků bylo vyřazeno a z jakých důvodů.

4.3 Přímé a nepřímé techniky

Dotazníkové výzkumy bývají chápány jako prototypický příklad takzvaných nepřímých technik. Touto „nepřímostí“ je myšleno, že se v dotazníku typicky ptáme respondentů na jejich postoje, názory, zkušenosti, způsoby chování atd. Jinými slovy místo toho, abychom tyto jevy zkoumali přímo, vycházíme z toho, co nám o nich řekne někdo, koho se týkají. Nepřímé techniky, přičemž nemusí jít pouze o dotazníky, mají zjevně slabé stránky, které spočívají především v tom, že informace, kterou získáme od respondenta, může být zkreslená, a to nejruznějším způsobem: respondent nemusí být schopen přesné sebereflexe, může odpovídat pod vlivem určitých společenských konvencí, může pochopit otázku jinak, než jak ji zamýšlíme, apod. To je poměrně závažný problém, nicméně nepřímé techniky mohou mít také různé výhody, jak si ještě ukážeme.

Výhradně jako nepřímá technika funguje dotazník v sociologii, v lingvistice je tak často využíván rovněž. Dotazník je běžnou součástí nejruznějších výzkumů, protože nám umožňuje snadno zjistit demografická data o zkoumaných mluvčích. Jak jsme viděli již z příkladů (1)–(3), dotazník může být využíván mimo jiné ve výzkumu postojů k různým jazykovým jevům nebo například ve výzkumu využívajícím hodnocení gramatičnosti či přijatelnosti (velmi běžná lingvistická metoda). Respondenti jsou dotazováni na to, jak hodnotí určitou větu, konstrukci, respektive způsob použití nějakého jevu.

Ačkoliv je dotazník v empirických vědách využíván obvykle jako nepřímá technika, v lingvistice je možné využívat ho i jako techniku přímou. Podívejme se alespoň na tři příklady:

- (10) Badatelé se zaměřují na plurálovou atrakci, konkrétně jim jde o to, zda a nakolik podstatné jméno v plurálu, které stojí mezi subjektem a predikátem věty, ovlivňuje tvar predikátu (jeho gramatické číslo). Využívali začátky vět jako

- (a) *Kráva na rozlehlých loukách. . .*
 (b) *Krávy na rozlehlých loukách. . .*
 (c) *Kráva na rozlehlé louce. . .*
 (d) *Krávy na rozlehlé louce. . .*

Úkolem respondentů bylo v dotazníku co nejrychleji doplňovat uvedené začátky vět tak, aby vznikla smysluplná věta. Předpokládali, že začátky typu (a) budou spojeny s největší chybovostí odpovědí, a tedy že plurál u vloženého substantiva bude způsobovat tendenci užívat plurál i u predikátu. (Pro podobný, byť odlišnou technikou realizovaný výzkum viz studii Bock and Miller, 1991.)

nepřímá technika = technika, jejímž prostřednictvím se ptáme respondentů na předmět zkoumání a samotný předmět zkoumání nesledujeme [angl. indirect technique/method]

hodnocení gramatičnosti/přijatelnosti = specifická lingvistická metoda spočívající v přímém dotazování mluvčích na jejich jazykové intuice [angl. grammaticality/acceptability judgment]

Bock, J. K., & Miller, C. A. (1991). Broken agreement. *Cognitive psychology*, 23(1), 45–93

- (11) Pro účely psycholingvistických výzkumů se často využívají různé „normy“. Mimo jiné jde o normy pojmenování určitých obrázků. Tyto normy vznikají tak, že se většímu počtu rodilých mluvčích určitého jazyka předkládají prostřednictvím dotazníku obrázky a tito mluvčí mají uvést, jak se říká věci, která je na obrázku zobrazena, a případně ještě odpovědět na další otázky (například jak dobře tento obrázek reprezentuje zobrazovaný jev, jak dobře jsou s tímto jevem obeznámeni apod.). Ve výsledných normách se pak uvádí, jaké nejčastější pojmenování mluvčí volí, nakolik se na tom shodují a jak odpovídají na další otázky. Viz například normy Bank of Standardized Stimuli založené na fotografiích (Brodeur et al., 2010; Brodeur et al., 2014), anebo Multipic (Duñabeitia et al., 2018).
- (12) V dialektologickém výzkumu se dotazník často využívá pro účely sbírání regionálních jazykových variant. Lze přitom využít obrázky, které mají respondenti pojmenovat, anebo jednotlivá slova či tvary slov, na jejichž regionální podobu se badatelé respondentů ptají (viz Balhar et al., 2011, s. 35–217).

Příklady (10)–(12) se od příkladů (1)–(3) výrazně liší. Pomocí dotazníků se v těchto případech zkoumá jazyková produkce mluvčích, nikoliv jejich hodnocení či třeba jejich jazyková intuice. Dotazník v takových případech vlastně slouží ke kontrolované elicitaci dat o jazykové produkci. Ačkoliv pro oba typy dotazníků platí vše, co jsme uvedli výše, pro dotazník jako přímou techniku neplatí některé výhrady, které lze mít k dotazníku jako k technice nepřímé. Z těchto důvodů rozčleníme následující výklad do dvou samostatných částí — dotazník jako nepřímá technika a dotazník jako přímá technika.

4.4 Dotazník jako nepřímá technika: hodnocení gramatičnosti/přijatelnosti

Jak jsme již řekli, toto využití dotazníku je spojeno s tím, že jevy, které nás zajímají, nezkoumáme přímo, ale zprostředkovaně, na základě tvrzení či odpovědí respondentů. Zmínili jsme rovněž nejvýraznější problém takového výzkumu, a to přítomnost nejrůznějších zkreslení, která jsou spojena se schopnostmi a ochotou respondentů. Na druhou stranu jsme řekli, že dotazníkový výzkum má obecně jisté výhody, a to především to, že je časově a finančně nenáročný a za relativně krátkou dobu lze nasbírat poměrně hodně dat.

Jedním z nejtýpějších způsobů využití dotazníku jako nepřímé techniky ve výzkumu jazyka a jeho užívání je zkoumání hodnocení gramatičnosti/přijatelnosti. Ve výzkumu tohoto typu se zjišťuje, zda, případně nakolik hodnotí mluvčí určitého jazyka nějakou větu či konstrukci jako gramatickou či přijatelnou. Přesné vymezení toho, co znamená „přijatelná/-gramatická věta“, se může v rámci různých výzkumů částečně lišit. V Boxu 4.2 uvádím příklad instrukcí, který jsme použili v jednom našem nepublikovaném výzkumu.

Brodeur, M. B., Dionne-Dostie, E., Montreuil, T., & Lepage, M. (2010). The Bank of Standardized Stimuli (BOSS), a new set of 480 normative photos of objects to be used as visual stimuli in cognitive research. *PLoS one*, 5(5), e10773

Brodeur, M. B., Guérard, K., & Bouras, M. (2014). Bank of standardized stimuli (BOSS) phase II: 930 new normative photos. *PLoS one*, 9(9), e106953

Duñabeitia, J. A., Crepaldi, D., Meyer, A. S., New, B., Pliatsikas, C., Smolka, E., & Brysbaert, M. (2018). MultiPic: A standardized set of 750 drawings with norms for six European languages. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 71(4), 808–816

Balhar, J. et al. (2011). *Český jazykový atlas. Dodatky*. Academia

přímá technika = technika, jejímž prostřednictvím zkoumáme předmět výzkumu přímo [angl. direct technique/method]

Box 4.2: Příklad instrukcí z jednoho nepublikovaného výzkumu využívajícího hodnocení přijatelnosti

V tomto experimentu bude Vaším úkolem hodnotit věty podle toho, do jaké míry jsou podle Vašeho osobního názoru přijatelné v češtině. Věty se v tomto ohledu mezi sebou budou lišit. Některé Vám jistě budou připadat jako úplně normální české věty, se kterými byste se mohli setkat, ať už v běžném hovoru, ve škole, v novinách, anebo třeba v literatuře. Jiné věty Vás oproti tomu budou při čtení nejspíše něčím rušit a budou se Vám zdát nějak problematické.

Pro hodnocení budete používat pětistupňovou škálu, která je vymezená stupni zcela přijatelná a zcela nepřijatelná věta. Zcela přijatelná věta na Vás působí bezproblémově, nic Vás na ní nezarazilo a mohli byste se s ní docela pravděpodobně setkat v ústním či písemném projevu rodilých mluvčích češtiny. Zcela nepřijatelná věta na Vás oproti tomu působí naprosto rušivě, je velmi divná a rodilí mluvčí češtiny by ji nejspíše nikdy nepoužili, anebo jediné omylem jako přerušit.

Hodnocení provedete kliknutím na vybraný stupeň škály. Nad svým hodnocením moc nepřemýšlejte. Zajímá nás především Vaše první reakce, zkrátka to, jak uvedené věty vnímáte intuitivně Vy sami.

V instrukcích k hodnocení přijatelnosti/gramatičnosti je vždy důležité účastníky výzkumu co nejvíce sladit, aby v rámci svého hodnocení vlastně dělali totéž. V českém prostředí hrozí například silná vazba na kodifikaci a preskriptivní představy o užívání jazyka, zároveň je dobré uvést nějaký orientační kontext, do něhož by si měli účastníci výzkumu hodnocené věty zasadit.

Zkoumáme-li různé jazykové jevy, nabízí se využít dostupné korpusy, které nám poskytují vcelku autentický a bohatý jazykový materiál. Ani opravdu velké korpusy nám však nepřinášejí příliš mnoho informací o jevech, které se používají relativně omezeně (zejména pokud bychom chtěli určité jazykové jevy usouvztažňovat se sociálními proměnnými, které se týkají mluvčích, jako jsou věk, pohlaví apod.). Hodnocení přijatelnosti/gramatičnosti je z tohoto hlediska velmi užitečnou alternativou korpusového výzkumu, protože nám umožňuje manipulaci proměnných a získávání informací i o jazykových jevech, které jsou relativně málo frekventované.

Vztah korpusových frekvencí a pocíťované přijatelnosti jevů není zcela přímočarý. Bermel a Knittl (2012) na českých morfologických variantách ukazují, že zatímco varianty, které mají v korpusu vysokou frekvenci, mají tendenci být rovněž hodnoceny jako vysoce přijatelné, pro varianty s nízkou frekvencí analogické zobecnění neplatí. Není to tak, že by málo frekventované jevy byly automaticky hodnoceny jako málo přijatelné. To je důležitý poznatek, který poukazuje právě na to, že kombinace korpusových metod s hodnocením přijatelnosti/gramatičnosti může být velmi plodná.

Hodnocení gramatičnosti/přijatelnosti je — tak jako každý výzkum — spojeno s řadou rozhodnutí, která mají dopad na získané výsledky. Existuje k němu však poměrně hodně literatury, o kterou se lze opřít. Stručný rozcestník naleznete v boxu 4.3.

Bermel, N., & Knittl, L. (2012). Corpus frequency and acceptability judgments: A study of morphosyntactic variants in Czech. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 8(2), 241–275

Box 4.3: Stručný rozcestník na literaturu o hodnocení přijatelnosti

Komplexním vstupem do problematiky hodnocení přijatelnosti je kniha Carsona Schützeho *The Empirical Base of Linguistics: Grammaticality Judgments and Linguistic Methodology* (Schütze, 2016). Stručnější, ale užitečný úvod nabízí rovněž přehledová studie Carsona Schützeho a Jona Sprouse *Judgment data* (Schütze, 2010). O aktuálních otázkách spojených se zkoumáním přijatelnosti/gramatičnosti pojednávají Jana Häussler a Tom Juzek (2017).

Různé typy odpovědí, které lze při hodnocení přijatelnosti používat, rozebírají Jon Sprouse et al. (2013) a také Thomas Weskott a Gisbert Fanselow (2011).

Rozdíly v hodnocení syntaktických konstrukcí mezi školenými lingvisty a laiky zkoumala Ewa Dąbrowska (2010).

Praxi využívání hodnocení přijatelnosti v lingvistickém výzkumu kritizovali Edward Gibson a Evelina Fedorenko (2010; 2013).

Schütze, C. T. (2016). *The empirical base of linguistics: Grammaticality judgments and linguistic methodology*. Language Science Press

Schütze, C. T. (2010). Judgment data. In R. Podesva & D. Sharma (Eds.), *Research Methods in Linguistics*. Cambridge University Press

Häussler, J., & Juzek, T. (2017). Hot topics surrounding acceptability judgement tasks. *Proceedings of Linguistic Evidence 2016: Empirical, Theoretical, and Computational Perspectives*. University of Tübingen

Sprouse, J., Schütze, C. T., & Almeida, D. (2013). A comparison of informal and formal acceptability judgments using a random sample from Linguistic Inquiry 2001–2010. *Lingua*, 134, 219–248

Weskott, T., & Fanselow, G. (2011). On the informativity of different measures of linguistic acceptability. *Language*, 249–273

Dąbrowska, E. (2010). Naive v. expert intuitions: An empirical study of acceptability judgments. *The linguistic review*, 27, 1–23

Gibson, E., & Fedorenko, E. (2010). Weak quantitative standards in linguistics research. *Trends in cognitive sciences*, 14(6), 233–234

Gibson, E., & Fedorenko, E. (2013). The need for quantitative methods in syntax and semantics research. *Language and Cognitive Processes*, 28(1-2), 88–124

Sedláčková, H. (2012). *Aspekty variace předložek na a v(e) v současné češtině*

4.5 Dotazník jako přímá technika: elicitace jazykových dat

Využití dotazníku jako přímé techniky sběru dat je pro lingvistiku specifické. S tím souvisí to, že většina učebnic a skript, které se věnují empirické metodologii v sociálních vědách, s touto alternativou ani nepočítá a dotazníky hodnotí výhradně jako metodu nepřímou. Pro lingvisticky orientované čtenáře to může být zavádějící, poněvadž různé problémy spojené s nepřímými metodami u využití dotazníku jako přímé metody odpadají.

Obecně lze říct, že dotazník jako přímá technika slouží k takzvané „elicitaci“ jazykových dat, tedy vlastně navozuje situaci, v níž má respondent použít nějaký jazykový jev, který je předmětem zkoumání. Klíčovým aspektem přitom je to, že jevů, které připadají v úvahu, je více (alespoň tedy dva) a představují hodnoty nezávislé proměnné. Často přitom lze vytvořit dotazník tak, aby si respondent ani neuvědomoval, co je přesně předmětem výzkumu. V boxu 4.4 uvádím příklad jednoho souboru otázek z dotazníku z diplomové práce Hany Sedláčkové (Sedláčková, 2012). Respondenti postupně četli krátké texty a následně měli odpovědět na otázky k nim. Schválně zkuste odhadnout, co se v daném výzkumu zkoumalo.

Box 4.4: Příklad otázky z diplomové práce Hany Sedláčkové

Karlovi se dostal do rukou leták, kde ho velice zaujala fotografie koně. To by byl dárek pro jeho malou dceru! U fotografie však nenašel telefonní číslo majitele, musel tedy použít telefonní seznam. Jako středoškolský učitel by si koně mohl dovolit. Třeba se jednou zúčastní nějakého dostihu a zvítězí. Dcera se těšila, že ho ubytují na verandě, ale rodiče ji museli zklamat. Do domu kůň nesmí, mají přece dost velkou zahradu. Zato maminka si sbalila kufr a míří s ním k ubytovně.

1. Kde se nacházela fotografie koně?

2. Kde našel Karel telefonní číslo majitele koně?

3. Kde Karel učí?

4. Kde bude nakonec kůň u Karlovy rodiny bydlet?

5. Kde by jednou mohl kůň zvítězit?

6. Kde bude bydlet maminka?

Cíl tohoto výzkumu nebývá okamžitě zřejmý ani studentům lingvistických či filologických oborů, byť se odhadnout dá, zaměříme-li se na to, jak modelově mohou vypadat jednotlivé odpovědi. Naprostá většina respondentů však měla za to, že se jedná o test porozumění psanému textu, a pravý cíl výzkumu, tj. zkoumání konkurence předložek *v* a *na*, jim zůstal utajen. Tento typ dotazníku umožňoval elicitovat, kterou předložku různí mluvčí volí v kombinaci s různými podstatnými jmény. Autorka práce navíc srovnávala starší a mladší mluvčí a došla k závěru, že mladší mluvčí mají větší tendenci užívat předložku *na* tam, kde starší používají *v*. Tyto výsledky je třeba z různých důvodů chápat jako orientační a předběžné, nicméně z metodologického hlediska představuje tento výzkum užitečnou alternativu ke korpusovému zkoumání (v němž se některá substantiva v 6. pádě ve spojení s *na/v* budou vyskytovat jen relativně omezeně a zároveň výskyty z psaných textů budou ovlivněny kodifikací), ale i ke zkoumání využívajícímu hodnocení přijatelnosti (kde by bylo obtížné skrýt zkoumaný jev).

Využití dotazníku jako přímé metody je tak užitečný způsob získávání dat, která jinak nejsou badatelům dostupná. I u této metody nás však do určité míry omezuje limitovaný rozsah dotazníku. Zároveň zde do popředí vystupuje i psaná povaha dotazníku. Pokud bychom zkoumali určité jevy, které jsou úzce spjaty s mluveným módem jazyka, není dotazník zcela optimální metoda.

4.6 Otázky na přemýšlení

Zkuste odpovědět na tyto otázky:

1. Nakolik se mohou výsledky získané na základě hodnocení gramatičnosti/přijatelnosti odlišovat od toho, co bychom zjistili na základě korpusové analýzy reálného užívání jazyka? Proč?
2. Jak byste postupovali, pokud byste měli za úkol připravit dotazníkový výzkum přijatelnosti morfologických variant u substantiv ženského rodu v češtině? Jaké kroky byste učinili?
3. Jakými všemi způsoby se dají dotazníky distribuovat respondentům? Jaké jsou jejich výhody a naopak nevýhody?
4. Jak byste postupovali, kdybyste měli za úkol elicitovat pomocí dotazníků nářeční slovní zásobu? Jak by dotazník vypadal a proč?

Podobně jako v případě dotazníku je rozhovor v sociálních vědách obvykle pojímán jako nepřímá technika — slouží totiž jako způsob zjišťování názorů, postojů či přesvědčení respondentů. V lingvistice je však používán především jako technika přímá, tedy jako způsob získávání dialogických jazykových dat.

Pozornost zde budeme věnovat hlavně druhé uvedené funkci, nejprve se ale krátce zastavíme u využití rozhovoru v sociologickém smyslu.

5.1 Rozhovor jako nepřímá technika

Tento typ využití rozhovoru je ve své podstatě velmi blízký dotazníku. Oproti němu má však určité nevýhody. Předně, realizace rozhovoru bývá z praktického hlediska náročnější než využití dotazníku. Na druhou stranu jsou s tímto způsobem získávání informací spojeny zřejmé výhody. Badatel má totiž přímý kontakt s respondentem, což může zvýšit kvalitu získávaných informací — otázky je tak možné dovysvětlit, badatel může udržovat motivaci respondentů odpovídat, má přehled o chování respondentů apod. U rozhovorů navíc dává smysl více využívat otevřené otázky (na rozdíl od dotazníku), protože v mluveném módu komunikace bývají respondenti obecně ochotnější poskytnout podrobnější odpovědi.

Podívejme se na tři příklady:

- (1) James Wilson (2010) ve svém výzkumu prostřednictvím rozhovoru zjišťoval demografické údaje o účastnících výzkumu. Na základě různých předem připravených otázek stanovoval míru integrace mluvčího v Praze, kterou následně využíval jako nezávislou proměnnou a usouvztažňoval ji s užíváním různých obecněčeských jevů (například *ej* místo *y*).
- (2) Jiří Nekvapil a Marek Nekula (2006) zkoumali jazykový management v nadnárodních podnicích v České republice. Využívali přitom kombinaci různých technik, mimo jiné takzvané následné (follow-up) rozhovory (tj. rozhovory, v nichž badatelé s účastníky výzkumu rozebírali předem pořízenou nahrávku jejich autentické interakce) a semistrukturované rozhovory (tj. rozhovory s částečně připravenými otázkami a jejich pořadím), které se zaměřovaly na využívání jazyků v daných nadnárodních podnicích.
- (3) Ane Ortega et al. (2015) zkoumali jazykové postoje k baskičtině u tzv. nových mluvčích (tj. osob, které si baskičtinu osvojily jinak než v rodině) prostřednictvím tzv. ohniskových skupin („focus groups“, moderované skupinové rozhovory). Celkem pořídili záznamy z pěti ohniskových skupin a devět individuálních rozhovorů, a od 35 osob tak získali nahrávky o délce 21 hodin. Moderátoři

5.1 Rozhovor jako nepřímá technika	43
5.2 Rozhovor jako přímá technika	44
5.3 Běžná mluva a paradox pozorovatele	46
5.4 Skryté nahrávání	48
5.5 Nevýhody lingvistického rozhovoru	49
5.6 Elicitace konkrétních jazykových jevů	49
5.7 Technické otázky nahrávání	50
5.8 Přepis	50
5.9 Otázky na přemýšlení	53

Wilson, J. (2010). *Moravians in Prague: A sociolinguistic study of dialect contact in the Czech Republic*. Peter Lang

Nekvapil, J., & Nekula, M. (2006). K jazykové situaci v nadnárodních podnicích působících v české republice. *Slovo a slovesnost*, 2(67), 83–95

následný (follow-up) rozhovor = rozhovor, v němž badatelé s účastníky výzkumu rozebírají předem pořízenou nahrávku jejich autentické interakce [angl. follow-up interview]

semistrukturovaný rozhovor = rozhovor s částečně připravenými otázkami a jejich pořadím [angl. semi-structured interview]

Ortega, A., Urla, J., Amorrrortu, E., Goirigolzarri, J., & Uranga, B. (2015). Linguistic identity among new speakers of Basque. *International Journal of the Sociology of Language*, 2015(231), 85–105

ohnisková skupina = moderovaný skupinový rozhovor zaměřený na určité zkoumané téma [angl. focus group]

ohniskových skupin do diskuse zasahovali minimálně, aby dali diskutujícím prostor vyjádřit všechny pro ně relevantní témata a aspekty problematiky. Následující individuální rozhovory se pak do větší hloubky zaměřovaly na postoje k osvojování baskičtiny.

Uvedené tři příklady představují poměrně různorodé způsoby využití rozhovoru jako nepřímé techniky ve výzkumu jazyka a jeho užívání. Příklad (1) se velmi blíží běžnému dotazníku. Wilson kladl všem respondentům prakticky stejné otázky, aby od nich získal specifické demografické informace, které mu následně sloužily k určení míry integrace v Praze. Jde o příklad strukturovaného rozhovoru — tedy rozhovoru s předem danými otázkami a jejich pořadím. Strukturace rozhovoru má zjevné výhody — od jednotlivých respondentů získáme údaje stejného typu, což nám umožňuje kvantitativní zpracování dat a s tím spojené pravděpodobnostní zobecňování závěrů. Nevýhody pevnější strukturace naopak spočívají v tom, že badatelé mohou snadno pominout důležité aspekty problematiky, které nejsou zachyceny v připravených otázkách.

Z toho důvodu je častou strategií využívání semistrukturovaných rozhovorů, kdy je část otázek pro všechny respondenty stejná (což zajišťuje souměřitelnost) a část vyplyne až v průběhu rozhovoru podle odpovědí respondenta, což zajišťuje větší hloubku a adekvátnost získaných informací a zároveň částečně eliminuje riziko toho, že se některé podstatné aspekty problematiky zcela opominou. Semistrukturované rozhovory byly využity i v příkladu (2), a to v kombinaci s takzvanými následnými rozhovory. Následné rozhovory se používají ve výzkumu jazykového managementu pro vysvětlení určitého jazykového chování, které je předtím zaznamenáno (ať už zvukově, či jako video; podrobněji viz Neustupný, 1999).

Příklad (3) pak využívá ohniskové skupiny, což jsou v podstatě moderované skupinové rozhovory. Tento typ rozhovorů je častý v případě induktivně orientovaného kvalitativního výzkumu, který se zaměřuje například na odhalování jazykových ideologií, postojů mluvčích a jejich vnímání jazykového chování. Důležitá je zde role moderátora, která může být z hlediska zaměření ohniskové skupiny buď aktivnější, nebo upozaděnější s cílem přenechat aktivitu diskutujícím, jako tomu bylo v příkladu (3). Ohniskové skupiny mohou být cenné v tom, že jednotlivé aspekty problematiky, která je ve skupině tematizována, vysvítají na povrch z diskuse mezi aktéry, přičemž lze předpokládat, že právě tyto aspekty jsou těmito aktéry považovány za závažné (více o ohniskových skupinách viz například Kamberelis and Dimitriadis, 2013).

5.2 Rozhovor jako přímá technika

Podobně jako dotazník lze i rozhovor ve vědách o jazyce a jeho užívání používat pro získávání přímých dat o jazykovém chování. Spolu s Williamem Labovem (1972) můžeme takovému využití rozhovoru říkat „lingvistický rozhovor“, poněvadž je to technika specifická pro lingvistický výzkum. Lingvistické rozhovory jsou typické pro dialektologii či variační sociolingvistiku a využívají se také při budování mluvených korpusů (viz například korpus ORAL2013 v rámci Českého národního korpusu; Benešová et al., 2015).

strukturovaný rozhovor = rozhovor s fixně připravenými otázkami a jejich pořadím [angl. structured interview]

semistrukturovaný rozhovor = rozhovor s částečně připravenými otázkami a jejich pořadím [angl. semi-structured interview]

Neustupný, J. V. (1999). Následné (follow-up) interview. *Slovo a slovesnost*, 60(1), 13–18

Kamberelis, G., & Dimitriadis, G. (2013). *Focus groups*. Routledge

Labov, W. (1972). *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania press

Benešová, L., Křen, M., & Waclawičová, M. (2015). Korpus spontánní mluvené češtiny ORAL2013. *Časopis pro moderní filologii*, 1(97), 42–50

Jednou z hlavních motivací využití lingvistického rozhovoru je získávání autentických mluvených jazykových dat. Pro ilustraci si ukažme několik příkladů:

- (4) Kromě rozhovoru uvedeného v příkladu (1) využíval ve svém výzkumu J. Wilson (2010) ještě volné, zhruba dvacetiminutové rozhovory, které vedla rodilá mluvčí češtiny. Tyto rozhovory sloužily k zaznamenání autentických hovorů s mluvčími z Moravy, kteří dlouhodobě žili v Praze. Získané nahrávky pak byly analyzovány z hlediska užívání různých jevů obecné češtiny.
- (5) Otec variační sociolingvistiky William Labov (1972) zkoumal proměnnou (r) v New Yorku pomocí rychlého a anonymního průzkumu. V několika obchodních domech se ptal na to, kde najde zboží, o němž věděl, že se nachází ve čtvrtém patře. Součástí odpovědi tak bylo většinou spojení *fourth floor* (čtvrté patro), v němž se proměnná (r) objevila jak ve finální pozici, tak v pozici uvnitř slova před souhláskou. Poté, co Labov dostal na svou otázku odpověď, se zeptal ještě jednou s tím, že nerozuměl. Dostal tak znovu odpověď s požadovaným slovním spojením, avšak pozorněji vyslovenou (můžeme říct, že tím Labov navodil pečlivější styl řeči). Odpovědi si po odchodu dotazovaného zapisoval fonetickou transkripcí. Za šest a půl hodiny získal data od velkého vzorku 264 mluvčích.
- (6) Nikolas Coupland (1980) dlouhodobě nahrával pracovní interakce zaměstnankyně cestovní kanceláře (Sue) v Cardiffu s jejími přáteli, s klienty a s ostatními zaměstnanci. Analýzou těchto nahrávek ukázal, jak se mění její řečový styl v závislosti na tom, s kým mluvila. Analyzovalo se několik proměnných (mimo jiné výslovnost /t/ v pozici mezi samohláskami) a ukázalo se, že Sue používala standardní varianty proměnných mnohem více v případě hovoru s klienty či v telefonických hovorech, méně v pracovně zaměřených hovorech s kolegy a nejméně pak v neformálních konverzácích s kolegy-přáteli.

Wilson, J. (2010). *Moravians in Prague: A sociolinguistic study of dialect contact in the Czech Republic*. Peter Lang

Coupland, N. (1980). Style-shifting in a Cardiff work-setting. *Language in society*, 9(1), 1–12

Tyto tři výzkumy se týkají tří oblastí, pro něž má smysl používat rozhovor jako přímou techniku. Příklad (4) je klasické využití rozhovoru pro elicitaci běžné mluvy (angl. „vernacular“). Badatel se v takovém případě snaží navodit situaci, kdy nahrávaná osoba mluví „co nejpřirozeněji“, „spontánně“, „běžně“ apod. To je z různých důvodů problematické, k čemuž se ještě zakrátko vrátíme.

Příklad (5) je velmi specifickým a vlastně dost atypickým využitím rozhovoru, jehož cílem je vlastně pouze rychlá a efektivní elicitace jednoho jazykového jevu ve dvou kontextových stylech, kterým Labov říká „běžný“ či „nenucený“ („casual style“) a „pečlivý“ („careful style“). Jedná se však o ilustraci toho, že za určitých podmínek můžeme rozhovor využívat ke zkoumání stylových rozdílů v projevu mluvčích (v tomto případě rozdílů udávaného situačně, kontextem).

V příkladu (6) se jedná rovněž o výzkum řečového stylu, jde však o výzkum zaměřený na komunikační akomodaci, tedy to, nakolik se mluvčí ve svém projevu přibližují svým komunikačním partnerům.

běžná mluva = spontánní způsob projevu, který určitá osoba zaujímá v každodenních, neformálních situacích, kdy ke svému užívání jazyka neupírá přílišnou pozornost [angl. vernacular]

běžný styl = Labovem vymezený styl projevu, kterým mluvčí mluví, když se nesusťředí na to, jak mluví [angl. casual style]

pečlivý styl = Labovem vymezený styl projevu, kterým mluvčí mluví, když se soustředí na to, jak mluví [angl. careful style]

5.3 Běžná mluva a paradox pozorovatele

Snaha získat přirozená, spontánní data o mluvené produkci je něco, co je předmětem zájmu lingvistů odedávna. V praxi se však potýkáme s řadou potíží. Problém už je v samotném vymezení pojmu běžná mluva. Z teoretického hlediska to je o něco snazší než v praxi — můžeme třeba říct, že je to spontánní způsob projevu, který určitá osoba zaujímá v každodenních, neformálních situacích, kdy ke svému užívání jazyka neupírá přílišnou pozornost. Je však otázka, zda skutečně existuje nějaký spontánní, neformální způsob projevu, anebo zda přece jenom mluvčí nemění svůj řečový styl na základě tématu, komunikačního partnera, případně proaktivně. Těmito otázkami se detailně zabývá variační sociolingvistika (viz např. Tagliamonte, 2011; Milroy and Gordon, 2012 apod.). Zde se spokojíme s tím, že běžná mluva je z povahy věci určitý konstrukt, něco, co vytváříme zobecněním v rámci našeho výzkumu.

Nejlépe je tato povaha běžné mluvy patrná z praktického hlediska. Děláme-li rozhovor s mluvčím, kterého neznáme, můžeme zaujímat různé strategie, abychom ho přiměli používat běžnou mluvu. Problém ale je, že nepoznáme, zda to běžná mluva skutečně je. Představme si například situaci, kdy nahráváme neformální rozhovor s nějakou mluvčí z Prahy, ale mluvčí používá relativně vysoké množství spisovných koncovek. Znamená to, že nepoužívá běžnou mluvu? Anebo je to součástí její běžné mluvy? Tyto otázky nelze zodpovědět, pokud tuto mluvčí neznáme, případně pokud to sama nějak netematizuje apod.

S tím souvisí druhý problém. Při snaze zaznamenávat běžnou mluvu narážíme na jeden paradox. Naším cílem je pozorovat a zaznamenávat, jak lidé užívají jazyk, když nejsou pozorováni. Na tento problém upozornil William Labov (1972). To, že mluvčí ví, že jsou nahráváni, z principu ovlivňuje způsob jejich projevu. Tento problém nelze úplně odstranit, ale pochopitelně to není tak, že bychom se ho nemohli snažit minimalizovat. To lze dělat různými způsoby. Nikolas Coupland (1980) v příkladu (6) například nahrával Sue několik dní, aby se s nahráváním plně sžila a přestala ho vnímat jako něco nezvyklého, a jako data pro analýzu zvolil až nahrávky z pátého dne nahrávání. Chromý (2017) jako nahrávající ve výzkumu užívání protetického *v*- využíval proškolené jedince, kteří pocházeli z daných lokalit a kteří tak nahrávali rozhovory se svými přáteli. Právě vzájemný vztah mezi nahrávajícím a nahrávaným může pomoci neformálnosti rozhovoru, a tedy i používání běžné mluvy. Často se ale pro elicitaci běžné mluvy používají určité strategie, které souvisí s tématem hovoru nebo se samotnou povahou a situací rozhovoru.

Co se týče tematické stránky rozhovoru, uvádí se obvykle, že je lepší neptat se na příliš osobní otázky, které by mohly u nahrávaného vyvolat jistou zdrženlivost, a naopak je pro elicitaci běžné mluvy vhodné využívat otázky, které jsou emocionálně nabitě. Například Tagliamonte (2006, kapitola 3) uvádí mimo jiné tyto otázky:

- (7) Zdálo se vám někdy něco, co vás opravdu vyděsilo? Co to bylo?
Byl jste někdy v situaci, kdy jste si říkal, že je s vámi ámen?
Obvinil vás někdy někdo z něčeho, co jste neudělal? Co to bylo?

Tagliamonte, S. A. (2011). *Variationist sociolinguistics: Change, observation, interpretation*. John Wiley & Sons

Milroy, L., & Gordon, M. J. (2012). *Sociolinguistika: Metody a interpretace*. Karolinum

Labov, W. (1972). *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania press

Coupland, N. (1980). Style-shifting in a Cardiff work-setting. *Language in society*, 9(1), 1–12

Chromý, J. (2017). *Protetické v- v češtině*. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Tagliamonte, S. A. (2006). *Analysing sociolinguistic variation*. Cambridge University Press

U otázek tohoto typu se předpokládá, že způsobí určité emoční nabuzení, které sníží pozornost, již nahrávaný upírá ke způsobu svého projevu. Jinými slovy, nahrávaný by si při odpovědi na tyto otázky neměl natolik hlídat to, jak mluví.

Co se týče samotné povahy nahrávání, narazíme v literatuře na různé strategie. Jedna z nich může být pozměnění formátu rozhovoru. Například mohou badatelé místo nahrávání jeden na jednoho zvolit formát skupinového rozhovoru, kdy je nahrávající v roli moderátora, který je spíše upozaděný a snaží se, aby se nahrávaní bavili primárně mezi sebou (taková varianta má však nevýhodu, že od různých mluvčích ve skupině můžeme získat dost nevyvážený objem řeči). Případně je možné nahrávání spojit s určitou společenskou událostí — například nahrávání spontánní konverzace u večere. Další variantou může být pořizování nahrávek bez přítomnosti badatele, což už jsme ostatně viděli v příkladu (6). Strategií je zkrátka větší množství a je třeba je volit i s ohledem na konkrétní mluvčí, které se chystáme nahrávat.

Kromě samotné elicitace běžné mluvy bývá cílem lingvistického rozhovoru ještě získat co největší objem řeči. Různí lidé jsou totiž různě upovídaní — před některé stačí (s trochou nadsázky) postavit diktafon a nahrajeme třeba půlhodinový monolog, jiní jsou ostýchavější a je velmi těžké je k hovoru podnítit. I pro tyto účely existují různé strategie. V prvé řadě je důležité ptát se na to, co je pro nahrávaného zajímavé. To zní až triviálně, ale v případě, že nahrávaného osobně neznáme, anebo známe jen málo, to nemusí být vůbec jednoduché. Bývá proto vhodné si o nahrávaném něco předem zjistit (jaké jsou jeho záliby, čím se zabývá, co ho štve, o čem rád mluví atd.). Milroyová a Gordon (2012, s. 71) uvádí strategii nechat se poučit, tj. namísto kladení otázek se postavit do role neznalého a nechat si vysvětlit, jak nějaká věc funguje, jak se něco vyrábí apod. Obecně platí, že je vhodné vyhýbat se zjišťovacím otázkám, tedy otázkám, na něž mohou nahrávaní odpovědět prostě „ano“, nebo „ne“. Dlouhá odpověď na zjišťovací otázku je totiž z pragmatického hlediska relativně nekooperativní, a mluvčí se proto obvykle uchylují ke stručnosti. Pro elicitaci delších úseků řeči jsou vhodné otázky, které podněcují určité vyprávění (typicky otázky na nějakou výraznou společenskou či historickou událost):

- (8) Pamatujete si na povodně, co tu byly před deseti lety? Co jste tehdy dělal/a?
 Pamatujete si, jak tu hořel ten ovčín? Co jste tehdy dělal/a?
 Jaký jste naposledy viděl/a film? . . . Aha, to neznám, o čem to je?
 Jakou knihu jste naposledy četl/a? . . . Aha, to neznám, o čem to je?

Lingvistické rozhovory mohou být rovněž do různé míry strukturované. Nestrukturované rozhovory jsou vhodné z toho důvodu, že lze obsah rozhovoru vždy dobře vztáhnout k danému mluvčímu, jeho zálibám a zájmům a vyhnout se otázkám, u nichž očekáváme, že budou v případě daného mluvčího nefunkční. Na první pohled by se tak mohlo zdát, že strukturace lingvistického rozhovoru je vlastně spíše na obtíž. Do nějaké míry to platí, avšak úspěšná realizace nestrukturovaného rozhovoru může být relativně náročná. Představte si, že mluvíte s někým, koho prakticky neznáte, kdo má zcela jiné zájmy než vy a kdo navíc není příliš hovorný. Takový rozhovor bývá pro nahrávajícího utrpením a může se

stát, že mu brzy dojdou otázky — nahrávající otázky na místě viditelně vymýšlí, klade je pomalu po odmlkách a skáče od tématu k tématu, což pro nahrávaného může být podezřelé. Určitá strukturace rozhovoru tak poskytuje nahrávajícímu oporu pro to, na co se ptát, a snižuje prodlevy mezi koncem odpovědi a následující otázkou. Zároveň je strukturace vhodná proto, že se zachovává podobná tematická struktura napříč rozhovory, což je rovněž vhodné, chceme-li se pokoušet o nějaké zobecnění u určitých skupin mluvčích. V neposlední řadě se strukturace hodí i v případě, že na určitém výzkumu pracuje větší množství nahrávajících osob — bez ní by mohlo hrozit, že budou jednotlivé rozhovory co do obsahu a zaměření velmi různorodé.

Jak tedy strukturovat lingvistický rozhovor? Ve variační sociolingvistice je vcelku osvědčené využití různých modulů, tedy vlastně tematických okruhů, jimž jsou podřazeny různé otázky. Tagliamonte (2006, Appendix B) uvádí příklad modulů, které využívala ve svém výzkumu. Jedná se celkem o 29 modulů, v rámci každého je řada otázek. Nahrávající postupují tak, že nejprve začnou obecnějšími otázkami v rámci daného modulu, čímž zjišťují, zda chce nahrávaný o věci mluvit. Pokud ano, pokračují konkrétními otázkami, pokud ne, posouvají se k dalšímu modulu s tím, že se k předchozímu mohou ještě vrátit později. Jde tak vlastně o pružnou strukturu, kterou lze uzpůsobovat aktuálnímu mluvčímu.

Tagliamonte, S. A. (2006). *Analysing sociolinguistic variation*. Cambridge University Press

Touto strukturou rozhovoru se inspiroval i dosud nepublikovaný Plán biografického rozhovoru pro tradiční české krajanské komunity, který vznikl v rámci Ústavu českého jazyka a teorie komunikace a který uvádíme v příloze A (DOPLNIT) této knihy. Tento plán pracuje s 15 moduly (například Místo, Společenské události, Jazyk, Narozeniny apod.) a celkově několika desítkami otázek. Je určen primárně pro nahrávání rozhovorů v českých krajanských komunitách, avšak po jistých úpravách ho lze použít i pro nahrávání v rámci ČR.

5.4 Skryté nahrávání

Přemýšlíme-li nad tím, jak se zbavit problémů spojených s paradoxem pozorovatele, může nás napadnout, že bychom nahrávali potají. Tím, že by nahrávaný nevěděl, že je nahráván, by se zajistilo, že se bude vyjadřovat přirozeně. To samo o sobě dává smysl, má to však dva háčky.

Zprv je skryté nahrávání jako takové neetické — není eticky přípustné nahrávat někoho bez jeho explicitního souhlasu. Přijatelnou variantou může být skryté nahrávání provést a svolení získat až následně s odůvodněním, že bylo důležité, aby mluvčí o nahrávání nevěděl. To je však riskantní. Mluvčí nemusí zpětný souhlas udělit, což má za následek, že musíme nahrávku v jeho přítomnosti vymazat. Navíc to může poškodit naši vlastní pozici. V případě menších zkoumaných oblastí se navíc může stát, že se brzo rozkřikne, že nahráváme skrytě, a lidé začnou být podezřívaví, budou odmítat s námi mluvit apod. K etickým otázkám se ještě vrátíme v části o etice vědecké práce.

Zadruhé je skryté nahrávání velice problematické z technických důvodů. V případě standardního přiznaného nahrávání je možné uzpůsobit prostředí tak, aby byla nahrávka technicky vysoce kvalitní, což je velmi

užitečné pro její následné zpracování. Skryté nahrávání je typicky spojeno se špatnou kvalitou záznamu — nahrávaný nemusí být dobře slyšet, mohou být výrazné různé ruchy z okolí apod. To pak může znamenat komplikace při přepisu a v důsledku i nemožnost provést některé typy analýz (zejména co se zvukové stránky řeči týče).

5.5 Nevýhody lingvistického rozhovoru

Lingvistický rozhovor se zdá být ideálním způsobem, jak získávat autentická mluvená data. Na výzkum některých jevů se však rozhovor nehodí, případně hodí jen málo. V první řadě je rozhovor nevhodný na výzkum jevů, které jsou málo frekventované (ať už obecně, anebo v běžné řeči). Řadu výzkumně zajímavých jevů prostřednictvím rozhovoru buď nezachytíme, anebo zachytíme jen v několika málo případech, což nám nestačí na hlubší analýzu. Z hlediska jazykových rovin platí, že prostřednictvím rozhovoru se dají poměrně dobře zkoumat fonologické jevy, hůře morfologické a syntaktické jevy a velmi špatně jevy lexikální.

Kromě málo frekventovaných jevů se prostřednictvím rozhovoru ještě špatně zkoumají jevy, které jsou z pragmatického hlediska nenáležitě pro tento typ interakce. Například užívání rozkazovacího způsobu nebo vulgarismů může být sice v běžné konverzaci vcelku časté, avšak v rozhovoru člověka s diktafonem a cizí osoby se spíše vyskytovat nebudou.

5.6 Elicitace konkrétních jazykových jevů

Uvedené nevýhody rozhovorů lze určitým způsobem vyvažovat pomocí řízené elicitace jevů. O tu se můžeme pokoušet vhodnými přirozeně znějícími otázkami přímo v průběhu rozhovoru. Tematicky tak modifikujeme rozhovor s tím cílem, aby mluvčí používali jevy, které nás zajímají:

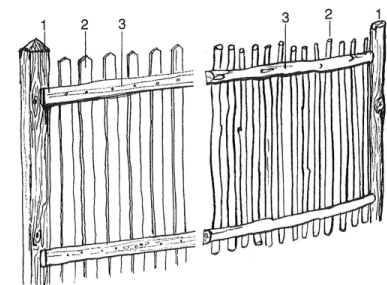
(9) Co byste dělal/a, kdybyste vyhrál/a milion v loterii?

Příklad (9) může sloužit jako ilustrace elicitace kondicionálních tvarů slovesa, protože otázka vyžaduje odpověď v kondicionálu. V řadě jiných případů je však elicitace jako přirozená součást rozhovoru spíše obtížná a narušuje se tím plynulost rozhovoru, která je důležitá pro zachování běžné mluvy. V takových případech může dávat smysl rozhovor spojit s určitými úkoly.

Jednou z možností je v rámci rozhovoru využívat obrázky, na nichž budou zobrazeny jevy, jejichž pojmenování nás zajímá. Jako příklad může sloužit obrázek, který se využíval v dotazníku při sběru dat pro Český jazykový atlas (viz obrázek 5.1; viz Balhar et al., 2011).

Je vcelku zřejmé, že získat údaje o tom, jak se jmenují jednotlivé části plotu, by bylo bez takového obrázku poměrně složité. Kromě slovní zásoby můžeme však při řízené elicitaci cílit třeba i na využívání určitých gramatických konstrukcí, pádových tvarů apod. Vzpomeňme si na příklad (5) výše, v němž William Labov velice efektivně elicitoval proměnnou (r). Tento typ elicitace a jeho úspěšnost závisí velice silně na kreativitě

Balhar, J. et al. (2011). *Český jazykový atlas. Dodatky*. Academia

Obrázek 5.1: Obrázek pro elicitaci pojmenování částí plotu (Balhar et al., 2011, s. 204)

badatele či jeho týmu. Je však zřejmé, že jako doplněk běžného lingvistického rozhovoru je řízená elicitace velmi užitečná.

5.7 Technické otázky nahrávání

Velké obtíže při využití lingvistického rozhovoru mohou být spojeny se samotným nahráváním. Asi není třeba zdůrazňovat, že klíčové je mít k dispozici kvalitní diktafon, který je schopen nahrávat nekomprimované zvukové soubory. Užitečný přitom může být externí mikrofon, případně možnost připojení klopových mikrofonů pro nahrávajícího a nahrávaného (případně více nahrávaných).

Zásadní je ovšem prostředí, v němž nahráváme. Jak jsme již řekli výše, kvalita nahrávky velmi silně ovlivňuje její následné zpracování. Pokud je nahrávka nahrána kvalitně, je čistá, bez ruchů z okolí, může být přepis relativně snadný. V jiných případech může být problém vůbec zpětně rozluštit, co mluvčí říkal, kterou ze zkoumaných variant vlastně v daném případě použil apod. Důležité je proto přizpůsobit prostředí, v němž nahráváme. Pokud používáme mikrofony přímo na diktafonu, je vhodné podložit diktafon něčím měkkým (například šátkem; jinak se do mikrofonu dost nepříjemně promítne jakékoliv zavazadlo o stůl), je potřeba zavřít okna, vypnout všechny přístroje, které dělají nějaký zvuk (lednice, rádio, televize, tikající hodiny, větrák, topení apod.), případně prostě pro nahrávání zvolit místnost, kde takové přístroje nejsou. Jinými slovy, je ideální být v co nejnižším prostředí uvnitř. Případně může být dobré pokusit se přes skříně či zdi rozvěsit deky či závěsy, což brání odrazu zvuku od rovných ploch, apod. Pochopitelně ne v každém případě máme takové možnosti. Tak jako s mnohými jinými metodologickými aspekty výzkumu i zde platí, že v praxi vždy vyvažujeme mezi ideálním řešením a našimi praktickými možnostmi.

Pokud byste se chystali nahrávat lingvistické rozhovory, přečtěte si poučný článek Magdaleny Zíkové a Jana Křivana *Nahrávání v terénním lingvistickém výzkumu: jak získat kvalitní záznam řeči?* (Zíková and Křivan, 2014).

Zíková, M., & Křivan, J. (2014). Nahrávání v terénním lingvistickém výzkumu: Jak získat kvalitní záznam řeči? 5(1), 65–82

5.8 Přepis

Důležitou součástí využití lingvistického rozhovoru je jeho přepis, z něhož vycházíme při následné analýze. Obecná otázka je, co všechno zaznamenávat. Na jedné straně můžeme chtít zaznamenávat všechny dílčí fonetické rozdíly, na straně druhé nám může stačit zaznamenávat jenom některé jevy a jinak přepisovat víceméně v souladu s pravopisem. Můžeme a nemusíme zapisovat hezitační zvuky, pauzy, sebeopravy, překryvy v řeči mluvčích, intonaci, různé parajazykové či nejazykové jevy (smích, imitaci řeči někoho jiného, vyslovení v cizím jazyce), můžeme dokonce zaznamenávat i zvukové jevy, které nejsou přímou součástí rozhovoru (třeba štěkání psa v pozadí apod.). Zkrátka a dobře, volba konkrétní podoby transkripce není samozřejmá a měla by být motivovaná cíli našeho výzkumu.

Uveďme si několik příkladů transkripce, které slouží různým účelům:

- (10) ty počty no takže jako dohromady bych tam měla být tři sta dvacet hodin no a vono vlastně já dělám na tu dohodu o [provedení] práce . a tam mám maximálně tři sta hodin na rok a to už budu mít prostě splněný teď za prázdniny určitě @ ale ono to nevádí tak jako pak budeme přidávat na tu hodinu abysme to tak jako ošulili . takže teď mám padesát na hodinu a pak mi bude [jako] přidávat že pak třeba se vyšplhá na pět tisíc za hodinu aby to prostě aby [to sedělo ne] abych dostala prostě těch padesát za hodinu ale on to [nějak jako udělal]
- (11) ti počti nó taže jako dohromadi bich tam mňela bejt třístadvacet hodin no ·a vono vlasně já dělám na tu dohodu provedení práce | ·a tam mam maximálně třista hodin na rok ·a to už budu mít prstě splnění teď za prázňini učite ·aleo to nevádí tak jako pak budeme přidávat na tu hodinu ·abisme to tak jako ošulili | tagže teď mám padesát na hodinu ·a pak mi bude jako přidávat že pak třeba se višplhá na pjetisíc za hodinu ·abi to prstě ·abi to sedělo ne ·abich dostala prstě těch padesát za hodinu ·ale ·on to ňejak jako ·udělal
- (12) Interview televizního reportéra s tiskovou mluvčí ministerstva (převzato z Kaderka, 2013)
(REP = reportér, KAM = kameraman, TMM = tisková mluvčí ministerstva)
(natáčí se v prostorách ministerstva; KAM zapíná kameru uprostřed reportérový věty; kamera zabírá v detailu TMM; v pozadí je plocha s názvem a logem ministerstva)
- 1 REP: ee s tím nějak, (.) ee hejbat, mysíte si že to je zásadní
2 problém (..) ee (.) co (.) co ministerstvo vnitra
3 [na (.) na tento problém (.)]
4 KAM: [((„zoomuje“, tj. přibližuje a oddaluje snímanou
5 osobu))]
6 REP: co s tím uděláte. ((dává TMM před ústa mikrofon
7 s logem televize))
8 TMM: (tak) přepadávání lidí je obecně problém ale v těchto:
9 (.) případech kdy jde o hendykepané osoby vím že
10 pan ministr hovořil s panem prezidentem policejním
11 již v loňském roce (..) a že policie české republiky
12 zejména těmto velmi zavrženího- (.) zavrženího-
13 belelelelem ((odvrací se od kamery, omluvně se
14 zasměje))
15 REP: =dáme to ještě jednou prosím
16 TMM: ((pohodí hlavou/vlasy, zvedne zrak a děle než vteřinu
17 se dívá bez hnutí nahoru))
18 REP: [bez otázky to dáme?]
19 TMM: [((dívá se stále nahoru))] mmm (.) muže[me]
20 REP: [do]bře
21 TMM: =mužeme ((zrak upřený stále vzhůru se stáčí na stranu,
22 pak šikmo dolů, dvě vteřiny se dívá šikmo k zemi, pak
23 zvedne zrak k REP)) a já si nechám to přepadávání že
24 je špatný obecně
25 REP: =určitě. (.) v pohodě. (to vy) já vám nemůžu tady říkat
26 že ne.

Kaderka, P. (2013). Pragmatika situace. *Slovo a slovesnost*, 74(1), 13–40

- (13) (MOT = matka, CHI = dítě, @Comment = komentář, %xpho = zvuková realizace)
- 263 *MOT: tak to sem přines, já ti to ukážu.
- 264 @Comment: CHI přináší puzzle.
- 265 *CHI: <teď je> [?] lev.
- 266 %xpho: tetě uef.
- 267 *MOT: tadyto, ne?
- 268 %xpho: tajito, ne.
- 269 *MOT: nebo co to je, ukaž.
- 270 *MOT: no, to je lev.
- 271 *CHI: todle?
- 272 *MOT: hm, hele@i, koukej, vidíš?
- 273 *MOT: to je on, tady.
- 274 %xpho: to je von, tady.
- 275 *CHI: tohle je lev.
- 276 %xpho: todue je uef.
- 277 *MOT: +< to je ten dílek se lvem.
- 278 *CHI: a tadyto?
- 279 %xpho: a tajito.

Vidíme, že uvedené přepisy se velmi liší. Příklad (10) využívá pravidla transkripce pro korpusy řady ORAL (<https://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:oral:pravidla>). Jedná se o víceúrovňový přepis, z něhož je zde pro ilustraci prezentována pouze ortografická rovina pro jednoho mluvčího. Tento přepis se blíží tomu, jak bychom určitou repliku zapsali v běžném pravopise, ale v některých věcech je specifický. Předně se zde nepoužívají velká písmena pro značení začátků vět a interpunkce, tečkami se značí pauzy, zavináč je značka pro hezitační zvuk a hranaté závorky znamenají překryv, tj. to, že v dané oblasti projevu něco říkal ještě někdo další. Zároveň tento způsob přepisu pomíjí různé jevy, jako je třeba krácení dlouhých, nebo naopak dlužení krátkých samohlásek, výslovnostní redukce apod.

Příklad (11) je identický úryvek jako v příkladu (10), je však přepsaný podle **ODKAZ**. Pravidel pro vědecký přepis dialektických zápisů českých a slovenských (1951), která stojí kdesi mezi ortografickým a fonetickým přepisem a jejich cílem je zachycovat rozdíly, na něž lze narazit v českých a slovenských dialektech. Z toho důvodu se například podle výslovnosti rozlišuje měkké *i* a tvrdé *y*, pomocí tečky uprostřed řádku zaznamenává tvrdý hlasový začátek (ráz), nepoužívá se grafém *ě*, nezapisují se nevyslovené hlásky, ale naopak se neznačí třeba překryvy v projevu, hezitační zvuky apod.

Příklad (12) ilustruje přepis typický pro konverzační analýzu, který spíše zanedbává dílčí fonetické rozdíly, ale všímá si různých neязыkových aspektů interakce, které jsou potenciálně podstatné pro porozumění a interpretaci samotné interakce (například směr pohledu mluvčího apod.). Zároveň se tam značí i překryvy v replikách (viz řádky 19 a 20, kdy při reportérově výslovnosti poslední slabiky slova můžeme už kameraman vyslovoval první slabiku slova *dobře*). Pravidla tohoto přepisu, který se využíval mimo jiné v korpusu DIALOG (<http://ujc.dialogy.cz/>), jsou detailně popsána v práci Petra Kaderky a Zdeňky Svobodové (2006).

Příklad (13) je převzat z korpusu CHILDES (<https://childes.talkbank>).

Kaderka, P., & Svobodová, Z. (2006). Jak přepisovat audiovizuální záznam rozhovoru? Manuál pro přepisovatele televizních diskusních pořadů. *Jazykovědné aktuality*, 43(3-4), 18-51

org/access/Slavic/Czech/Chroma-protect/Chroma.html). Jedná se o přepis interakcí mezi rodiči a malými dětmi. U tohoto přepisu přímo vidíme více rovin. Jednak jsou tam víceméně ortograficky přepsané repliky matky a dítěte, dále je tam rovina komentářů, které jsou podstatné pro porozumění toho, co se v interakci děje (v daném případě dítě přináší puzzle). A zároveň je tam rovina zvukové realizace, kde se orientačně přepisuje, jak byla daná replika vyslovena (můžeme si všimnout, že nejde o fonetický přepis, ale spíše ortografické napodobení toho, co bylo vysloveno).

Uvedené příklady byly pouze ilustrativní. V praxi se můžeme setkat s nejrůznějšími způsoby přepisu, které jsou porůznu uzpůsobeny výzkumným cílům. Mezi ně mohou patřit i lingvistické obci širěji známé způsoby přepisu využívané ve zvukovém popisu jazyka: fonetický a fonémický přepis (viz například Skarnitzl et al., 2016).

Skarnitzl, R., Šturm, P., & Volín, J. (2016). *Zvuková báze řečové komunikace: Fonetický a fonologický popis řeči*. Karolinum

5.9 Otázky na přemýšlení

Zkuste odpovědět na tyto otázky:

1. Jak byste pomocí rozhovoru jako nepřímé techniky zjišťovali míru integrace v určitém místě? Jaké otázky byste použili a proč? Jak byste došli k výslednému skóre?
2. Jak dlouhý by měl být rozhovor, v němž byste mohli dobře zdokumentovat to, jak určitý mluvčí v běžné mluvě používá úženi *é* v *í* (např. *dobré* vs. *dobrý*)? Proč?
3. Jaký způsob transkripce byste použili, kdybyste měli za úkol analyzovat užívání hezitačních zvuků v neformálních rozhovorech. Proč?

Dotazník a rozhovor jsou vcelku standardní techniky využívané při výzkumu nejrůznějších témat, a to v různých teoretických perspektivách. Přes tuto tematickou různorodost se dá ovšem říct, že dotazníky v různých výzkumech jsou si vlastně do značné míry podobné, a stejně tomu tak je i s rozhovory. Zkrátka a dobře, tyto techniky jsou ze své povahy poměrně fixované. Tato fixovanost dotazníků a rozhovorů vyjde najevo zejména ve srovnání s širokou rodinou technik, které se zaměřují na pozorování. Právě na pozorování se zaměříme v této kapitole.

Podívejme se na následující příklady:

- (1) Penelope Eckert (1989) provedla dvouletý etnografický výzkum na střední škole na předměstí Detroitu. Do této školy získala neomezený přístup a ředitel ji seznámil s učiteli a dalšími zaměstnanci školy a všem představil cíle jejího výzkumu zaměřeného na studenty. V prvním roce navštěvovala tuto školu pravidelně, v druhém již spíše nárazově. Obvykle do školy přijela ráno a zůstávala tam do pozdního odpoledne. Občas chodila se studenty, kteří se rozhodli nejít do třídy, do fast-foodu, anebo se s nimi procházela po ulicích. Cílem bylo mít co nejméně formální přístup ke studentům školy, proto neměla vlastní kancelář, neúčastnila se přímo výuky a vyhýbala se komunikaci se zaměstnanci školy, aby u studentů nezbuzovala podezření. Většinu času tak trávila ve společných prostorech. V průběhu času se díky různým interakcím stávala součástí sociální sítě školy. Plánovitě se přesouvala na různá místa ve škole, aby sledovala aktivity, které se tam odehrávají. Kromě samotného pozorování každodenních aktivit pořizovala i individuální a skupinové rozhovory, díky kterým získala specifické informace o jednotlivých studentech a jejich vazbách a zároveň dostatečný objem řeči pro následné analýzy jazykové variace.
- (2) Anna Chromá a Klára Matiasovitsová vytváří korpus raného jazyka u rodilých mluvčích češtiny. Jsou domluveny s rodiči malých dětí, kteří v pravidelných intervalech tří týdnů nahrávají své interakce s dětmi při hře, při jídle, při čtení apod. Nahrává se na video a doba nahrávaných interakcí v jednom časovém bodě je vždy cca 60 minut. Nahrávky se následně přepisují specifickou transkripcí. Výsledná data je možné využít pro různé analýzy, které se týkají vývoje dětské řeči, komunikace rodičů s dětmi apod.
- (3) Emmanuel Keuleers et al. (2015) zkoumali znalost slov u mluvčích nizozemštiny. Využili k tomu jednoduchý online test znalosti slov. Účastníci výzkumu měli za úkol u celkem 100 slov (70 reálně existujících a 30 vymyšlených) rozhodnout, zda jde o slovo, které v nizozemštině existuje. Zobrazená slova byla pro každého účastníka vygenerována náhodně z celkového souboru 53 000 slov. Účast

6.1 Zúčastněné pozorování . . .	55
6.2 Nahrávání interakcí	56
6.3 Strukturované pozorování .	57
Dílčí techniky	58
6.4 Otázky na přemýšlení	68

Eckert, P. (1989). *Jocks and burnouts: Social categories and identity in the high school*. Teachers college press

Keuleers, E., Stevens, M., Mander, P., & Brysbaert, M. (2015). Word knowledge in the crowd: Measuring vocabulary size and word prevalence in a massive online experiment. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 68(8), 1665–1692

trvala několik málo minut a každý účastník následně dostal vyhodnocení svých odpovědí (včetně odkazů do online slovníku u existujících slov, která neznal). Celkově se výzkumu zúčastnilo 278 590 rodilých mluvčích nizozemštiny. Na základě těchto dat pak mohli analyzovat jak takzvanou slovní prevalenci (kolik procent mluvčích zná určité slovo), tak i různé demografické faktory, které ovlivňují velikost slovní zásoby. Zachycovalo se rovněž to, jak rychle účastníci na jednotlivá slova reagovali.

- (4) Christiane von Stutterheim et al. (2012) zkoumali, jak mluvčí různých jazyků (angličtiny, němčiny, češtiny, ruštiny, arabštiny, nizozemštiny a španělštiny) pojmenovávají různé pohybové události, které jim byly zobrazovány formou krátkých videí. Zároveň s tím badatelé zachycovali oční pohyby účastníků výzkumu (tj. kam se v rámci videa dívají a jak dlouho). Zaměřovali se mimo jiné na to, zda se mluvčí různých jazyků liší v tom, nakolik vyjadřují cílové body pohybových událostí a nakolik se při sledování videí snaží fixovat oblast, kde je předpokládaný cíl pohybu.
- (5) Fernanda Ferreira (2003) zkoumala, jakou roli hraje věrohodnost sdělení při jeho interpretaci. Účastníkům výzkumu prezentovala zvukové nahrávky vět jako
- (a) *The dog bit the man*
 - (b) *The man bit the dog*
 - (c) *The man was bitten by the dog*
 - (d) *The dog was bitten by the man*

Po vyslechnutí věty dostali účastníci otázku na určitou informaci ve větě. Klíčová byla otázka na agens věty. Ukázalo se, že zatímco u vět (a)–(c) účastníci výzkumu téměř nechybují, u věty typu (d) byla chybovost kolem 25 % (u této věty tak účastníci často tvrdili, že to byl pes, kdo pokousal muže).

Uvedené příklady ilustrují různorodost toho, co vše může spadat pod „pozorování“. Příklady se shodují v tom, že se pozoruje určité chování (pozorování je tedy z principu přímá technika). Liší se však tím, nakolik je toto chování badatelem manipulováno či ohraničováno. V příkladech (1) a (2) je tato manipulace relativně slabá (badatelé se snaží do interakcí přímo nezasahovat, dávat jim volný průběh a zaznamenávat tak co nejvíc „přirozené“ situace). Oproti tomu v příkladech (3), (4) a (5) se vlastně předem stanovuje, co se bude pozorovat (určení, zda jde o slovo, verbální popis pohybové události a oční pohyby při sledování videa, anebo odpověď na otázku), a účastníci jsou přímo vystaveni předem připraveným podnětům (psaným slovům, videím, nahraným větám). Tyto rozdíly v podstatě můžeme charakterizovat různou mírou strukturace pozorování.

6.1 Zúčastněné pozorování

Příklad (1) představuje příklad takzvaného zúčastněného pozorování, což je velmi častá technika využívaná v etnografickém výzkumu a antropologii (srov. Spradley, 2016; DeWalt and DeWalt, 2010). Základním

Von Stutterheim, C., Andermann, M., Carroll, M., Flecken, M., & Schmiedtová, B. (2012). How grammaticized concepts shape event conceptualization in language production: Insights from linguistic analysis, eye tracking data, and memory performance. *Linguistics*, 50(4), 833–867

Ferreira, F. (2003). The misinterpretation of noncanonical sentences. *Cognitive psychology*, 47(2), 164–203

Spradley, J. P. (2016). *Participant observation*. Waveland Press

DeWalt, K., & DeWalt, B. R. (2010). *Participant observation: A guide for fieldworkers*. Rowman Altamira

principem je to, že se badatel začleňuje do zkoumaného společenství, stává se jeho součástí, což mu hypoteticky umožňuje získávat informace o společenství zevnitř. V ideálním případě tak badatel vlastně minimalizuje paradox pozorovatele, který jsme zmiňovali v souvislosti s rozhovory, a sám se stává aktérem v daném společenství. Pochopitelně pro pevnější začlenění je potřeba poměrně hodně času — kupříkladu Penelope Eckert v příkladu (1) strávila ve zkoumané škole dva roky, přičemž první rok tam dojížděla pravidelně. V řadě případů proto badatelé využívají pro výzkumné účely svého již předcházejícího členství v určitém společenství. Zkoumání vlastního společenství však nemusí fungovat nejlépe, protože badatel může na komunikačním chování v rámci daného společenství snadno přehlížet různé podstatné aspekty, protože si ani neuvědomí, že jsou něčím zvláštní. Celkově lze říci, že míra zapojení badatele do daného společenství může být různá, a to od ve společenství známého a přijímaného „cizince“ až po plně integrovaného člena daného společenství. Integrace je dlouhodobý proces, který však může přinést cenné výsledky pro samotný výzkum.

Kromě překonání paradoxu pozorovatele je zúčastněné pozorování výhodnou metodou i proto, že se badatel detailně a „na vlastní kůži“ seznámí s různými komunikačními či jazykovými aspekty fungování daného společenství. Zároveň může z pozice člena společenství i testovat, jak fungují různá jazyková či komunikační pravidla, prostřednictvím jejich porušování. Zúčastněné pozorování tak badateli přináší výrazný vhled do praxe daného společenství a velký objem kvalitativních dat (různých poznámek, deníkových záznamů, doplňkových záznamů, materiálů apod.).

Milroyová a Gordon (2012, s. 68–72) uvádí, že zúčastněné pozorování je obzvláště vhodné v malých uzavřených společenstvích, jejichž členové by mohli být velmi opatrní při uplatnění jiných výzkumných technik (jako například lingvistický rozhovor), a také v bilingvních společenstvích, kde běžně dochází k přepínání jazyků. Volba jazyka komunikace je totiž do značné míry podmíněna komunikačními partnery. Je tedy pravděpodobné, že v přítomnosti relativně neznámého badatele bude užívání jazyků vychýleno oproti normálu.

Na příkladu (1) jsme viděli ještě jeden rys zúčastněného pozorování: nebrání souběžnému využití dalších metod, jako jsou rozhovor, ohniskové skupiny apod. Jinými slovy, prostřednictvím zúčastněného pozorování lze získat podrobné informace zevnitř společenství, které je poté možné cíleně doplňovat či prohlubovat pomocí jiných technik.

6.2 Nahrávání interakcí

Příklad (2) reprezentuje způsob sběru dat, který je do určité míry alternativou lingvistického rozhovoru a řada pouček je pro oba způsoby sběru dat stejná. Cílem je zaznamenávat přirozené interakce, což je však narušováno tím, že jsou u toho účastníci těchto interakcí nahrávání. V projevech malých dětí se tento faktor nejspíš neprojeví, ale může se promítat do chování rodičů, kteří s dětmi interagují. Stejně tak je tomu i v případě, že se zaznamenávají pouze interakce dospělých.

Milroy, L., & Gordon, M. J. (2012). *Sociolingvistika: Metody a interpretace*. Karolinum

Možných strategií, jak přimět nahrávané, aby se chovali co nejpřirozeněji, existuje celá řada. Pozitivní efekt může mít určitě to, když si účastníci na nahrávání zvyknou, což platí zejména v případě, že je dlouhodobější. Vhodné je, aby nahrávací zařízení (ať už je to diktafon, či videokamera) nebylo neustále na očích, aby se interagující cítili pohodlně a nevnímali celou situaci jako něco nepřirozeného (viz rovněž předchozí kapitola).

Tento způsob sběru dat je užitečný pro získávání relativně velkého objemu dat. Interakce je možné přepsat a dále anotovat na nejrůznějších rovinách (například včetně anotace gestikulace a mimiky). Výsledná data je pak možné využívat jako korpus a analyzovat je nejrůznějšími způsoby.

6.3 Strukturované pozorování

Příklad (3) představuje vysoce strukturovanou techniku, kdy vlastně účastníci výzkumu využívají odpovědi ano (toto slovo znám) a ne (toto slovo neznám). Podobně je tomu i v příkladu (4), kdy se zaznamenávalo, jakým způsobem účastníci výzkumu popisovali dění na videu, kam se dívají a jak dlouho, a příkladu (5), kdy se zaznamenávala správnost odpovědi na otázku. Kromě toho se ve všech případech zaznamenávaly některé další proměnné, jako byl věk účastníků výzkumu, pohlaví apod. Všimněme si ale, že se v takových případech velké množství situačních aspektů zcela opomíjí, což je spojeno se strukturací pozorování. K této otázce se vrátíme ještě v souvislosti s redukcemi, které ve výzkumu provádíme.

U uvedených tří příkladů strukturovaného pozorování si můžeme ještě všimnout jejich souvislosti s různými výzkumnými strategiemi. Příklad (3) představuje de facto průřezovou studii — zjišťují se předem existující rozdíly mezi jednotlivými mluvčími a vztahy znalosti slova jakožto závislé proměnné s různými nezávislými proměnnými, jako jsou věk, pohlaví, znalost cizích jazyků apod. V příkladech (4) a (5) se jedná o experimentální výzkum. Právě s experimentálním výzkumem je strukturované pozorování spjato nejužší, protože experimentální výzkum z povahy věci vyžaduje manipulaci proměnných, tedy z pohledu sběru dat vcelku přísný způsob struktury.

Zajímavý rozdíl, který se ve výzkumu tohoto typu objevil až v nedávné době, spočívá v tom, v jakých podmínkách je výzkum realizován. Zatímco dříve se experimentální výzkum využívající strukturované pozorování odehrával primárně v laboratoři (a v některých specifitějších případech v přirozeném prostředí), v dnešní době se stále více výzkumů realizuje ve virtuálním prostředí. K této problematice se ještě vrátíme v souvislosti s validitou výzkumu, na tomto místě je ale dobré zaměřit se na to, jaké výhody a nevýhody nám může přinášet laboratorní, respektive online výzkum.

Základní pozitivum výzkumu realizovaného v laboratoři je velmi dobrá kontrola nad všemi jeho aspekty, ať už jde o technické zabezpečení, chování účastníka výzkumu, udržení pozornosti, zaznamenávání případných nejasností a problémů atd. Na druhou stranu to s sebou nese různé problémy — v prvé řadě je třeba do laboratoře přilákat účastníky, což

vyžaduje nějakou formu odměny (finanční, věcnou, případně u studentů to mohou být kredity) a za všech okolností limituje velikost vzorku.

Výzkum realizovaný online je oproti tomu snadno šířitelný, a je-li udělán chytře, jako tomu bylo u příkladu (3), může se jeho prostřednictvím získat velké množství účastníků, často i řádově větší, než by prakticky umožňoval výzkum v laboratoři. I online výzkum má však jisté stinné stránky. Především badatel nemá vůbec žádnou kontrolu nad chováním účastníků. Ti se mohou nacházet v rušivém prostředí, může na ně někdo mluvit, mohou si během experimentu pustit hudbu, mohou třeba i úplně odejít od počítače, případně střídat chvilky účasti na experimentu s chvilkami, kdy se věnují něčemu jinému. V jednom našem online výzkumu, v němž se měřil čas odpovědí, trvalo jedné účastnici odpovědět na určitou otázku 43 hodin. Lze předpokládat, že tak dlouho nad odpovědí nepřemýšlela. Spíše prostě experiment přerušila a vrátila se k němu až po dlouhé době. Tyto problémy lze pochopitelně částečně utlumit podrobnými instrukcemi a zdůrazněním, že je důležité, aby účastníci výzkum nepřerušovali, aby ho absolvovali v tichém prostředí, vypnuli si na počítači hudbu apod. To samo o sobě však nezaručuje, že se tím budou účastníci řídit. Z mé zkušenosti rovněž vyplývá, že účastníci online výzkumu mnohem spíše výzkum nedokončí, je-li delší než cca 10 minut, anebo není-li pro ně příliš zábavný. To se v laboratoři obvykle neděje, ačkoliv účastníky výzkumu nemůžeme nikdy nutit experiment dokončit. Online výzkum má tedy výrazná pozitiva související především s dobrou dostupností účastníků, avšak i výrazná negativa, která způsobují zkeslení výsledků. Volba laboratorního nebo virtuálního prostředí proto musí být dost uvážlivá.

Dílčí techniky

Příklady (3), (4) a (5) představují jen zlomek technik, které lze při strukturovaném pozorování chování využívat. Jednotlivé techniky do určité míry souvisí s různými teoretickými přístupy a rovněž s dílčími oblastmi výzkumu jazyka a jeho užívání. Například v psycholinguistickém výzkumu se často využívají techniky, které měří či zaznamenávají reakce na různé podněty (může jít o reakční časy, oční pohyby, verbální reakce apod.), a dále různé neurovizuální techniky (EEG, funkční magnetická rezonance, pozitronová emisní tomografie). Ve výzkumu osvojování prvního jazyka u velmi malých dětí (případně u plodů) lze narazit také na habituační techniky, při kterých se měří rychlost sání, tep či vizuální orientace dítěte.

Není cílem této učebnice přinést detailní informace ke všem těmto technikám. Ve stručnosti si tak představíme pouze vybrané experimentální techniky, a to zejména s ohledem na to, nakolik často jsou využívány v literatuře a také nakolik je pravděpodobné, že je budou chtít využívat studenti ve svých závěrečných pracích. Techniky nejprve krátce představíme, upozorníme na jejich výhody a nevýhody a především odkážeme na další literaturu.

Nejprve se podíváme na techniky zaměřené na měření reakčních časů. Ty jsou užívané velmi často, protože jsou obvykle snadno aplikovatelné i bez složitějšího technického vybavení. Zároveň nám přináší zajímavé informace o průběhu zpracování jazyka, a to jak z produkčního, tak z recepčního

hlediska. Níže si stručně představíme tři velmi běžné techniky, a to pojmenovávání obrázků, úlohu detekce slova a čtení vlastním tempem.

Následně se podíváme na techniky, které zachycují pohled účastníků výzkumu. Ty jsou z hlediska realizace náročnější, protože vyžadují technické vybavení, konkrétně eye-tracker s vysokým časovým rozlišením. Půjde nám o sledování očních pohybů při čtení, visual world paradigm a o preferential looking paradigm.

Poté se krátce zastavíme u technik zaměřených na elicitaci jazykové produkce. Kapitulu poté uzavřeme krátkým pojednáním o neurovizuálních technických.

Pojmenovávání obrázků

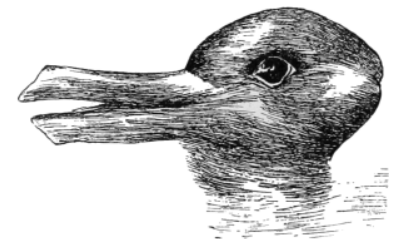
Pojmenovávání obrázků je úloha, která se využívá zejména ve výzkumu lexikálního vybavování. Účastníkům výzkumu jsou postupně prezentovány obrázky a úkolem je tyto obrázky co nejrychleji správně pojmenovat. Měří se správnost odpovědi a čas, který uběhne od zobrazení obrázku po začátek první hlásky odpovědi (speech onset). Předpokládá se přitom, že rychlost pojmenování obrázku je ovlivňována různými faktory. Mezi hlavní faktory, které ovlivňují rychlost pojmenování, patří (Perret and Bonin, 2019):

- (a) shoda s vlastní představou (angl. „image agreement“; čím méně je daný obrázek odlišný od vlastní představy o podobě jevu, tím pomalejší je reakční čas při pojmenování)
- (b) shoda v pojmenování (angl. „name agreement“; čím méně se mluvčí shodují na tom, jaké pojmenování používají, tím delší je reakční čas)
- (c) představitelnost (angl. „image variability“ či „imageability“; čím více různých představ vyvolává dané slovo, tím je pomalejší pojmenování obrázku)
- (d) věk osvojení slova (angl. „age of acquisition“; čím dříve je slovo osvojeno, tím rychlejší reakční čas)
- (e) familiarita zobrazeného jevu (angl. „conceptual familiarity“; čím více je zobrazovaný jev mluvčímu známý, tím rychlejší jsou reakční časy)

Faktory tohoto typu je tak potřeba ve výzkumu využívajícího pojmenování obrázků zohledňovat. Částečně je to možné díky různým databázím obrázků, které údaje o jednotlivých faktorech obsahují. Například Bank of Standardized Stimuli II (Brodeur et al., 2014) obsahuje mimo jiné informace o shodě v pojmenování, familiaritě a shodě s vlastní představou. Problém těchto databází však může být v tom, že jsou vždy spojeny s určitým jazykem, případně s kulturním prostředím. V tomto smyslu je zajímavou databází Multipic 2.0 (v přípravě), která obsahuje informace o shodě v pojmenování a shodě s vlastní představou a je normována i pro češtinu. Extrémně zajímavou databází je LinguaPix (Krautz and Keuleers, 2021) — obsahuje 1620 barevných fotografií, k nimž jsou k dispozici různé normy a také nahrávky odpovědí (v němčině).

Z uvedených faktorů vyplývá, že pojmenování obrázků nespočívá pouze ve vybavování určitého slova, ale že zahrnuje i další procesy, jako je samotné rozpoznání toho, co na daném obrázku vůbec je. Existují

Perret, C., & Bonin, P. (2019). Which variables should be controlled for to investigate picture naming in adults? A Bayesian meta-analysis. *Behavior research methods*, 51(6), 2533–2545

Obrázek 6.1: Co je na obrázku? (Jastrow, J. (1899). The mind's eye. *Popular Science Monthly*, 54, 299–312

Brodeur, M. B., Guérard, K., & Bouras, M. (2014). Bank of standardized stimuli (BOSS) phase II: 930 new normative photos. *PloS one*, 9(9), e106953

Krautz, A. E., & Keuleers, E. (2021). LinguaPix database: A megastudy of picture-naming norms. *Behavior Research Methods*, 1–14

různé modely, které se snaží celý proces pojmenovávání zachytit (viz např. Glaser, 1992; Johnson et al., 1996).

Pro účely realizace experimentů využívajících pojmenovávání obrázků existují v dnešní době různé softwarové nástroje. Již dlouhou dobu se používá volně dostupný program DMDX (Forster and Forster, 2003). Zdarma a široce využívaný je také program PsychoPy (Peirce, 2007).

Úloha detekce slova

Dalším experimentálním paradigmatem zaměřeným na lexikální vybavování je úloha detekce slova. Účastníkům výzkumu se na obrazovce objevují řetězce písmen (reálně existující slova, anebo tzv. pseudoslova) a jejich úkolem je co nejrychleji rozhodnout, zda se jedná o existující slovo daného jazyka, anebo nikoliv. I u této techniky se zachycuje správnost odpovědi a reakční čas, přičemž se předpokládá, že reakční čas zachycuje náročnost lexikálního vybavování. Mezi hlavní faktory, které ovlivňují rychlost reakcí v této úloze, patří (Kříž and Chromý, 2020):

- (a) délka slova (čím delší slovo, tím pomalejší reakce)
- (b) věk osvojení slova (čím později bylo slovo osvojeno, tím pomalejší reakce)
- (c) představitelnost (čím představitelnější je slovo pojmenovávané, tím rychlejší reakce)
- (d) velikost ortografického/fonologického sousedství (čím více slov je ortograficky či fonologicky podobných, tím pomalejší je reakce)

Za hlavní problém této metody je možné brát její nepřesvědčivou ekologickou validitu, tedy vlastně to, že je svým způsobem nepřirozená (hodnotí se slova izolovaně zobrazená na obrazovce, zatímco v běžných situacích bývají slova začleněna do určitého kontextu). Zároveň je otázka, nakolik je slovo v rámci úlohy detekce slova skutečně zpracováno. Klíčový problém taky spočívá v tom, že při dvou možnostech odpovědi je relativně vysoká šance odpovědět správně, aniž bychom slovo znali (to se zejména může projevit ve výzkumu málo frekventovaných slov, anebo ve výzkumu L2; viz Diependaele et al., 2012).

Užitečným zdrojem informací o úloze detekce slova může být několik tzv. „megastudií“, které poskytují normy pro různé jazyky — mimo jiné pro francouzštinu (38 840 slov; viz Ferrand et al., 2010) a angličtinu (28 730 slov; Keuleers et al., 2012).

Pro realizaci experimentu využívajícího úlohu detekce slova je možné užít stejné softwarové nástroje jako v případě úlohy pojmenovávání obrázků. Pro další informace o úloze detekce slova viz česky psanou přehledovou studii Adama Kříže a Jana Chromého (2020).

Čtení vlastním tempem

Pro účely výzkumu v oblasti zpracování věty, respektive kratšího textu se často používá takzvané čtení vlastním tempem (angl. „self-paced reading“, případně „moving-window technique“). Účastníci výzkumu, který tuto techniku využívá, čtou věty po úsecích (po jednotlivých slovech, anebo po delších úsecích), přičemž si regulují rychlost odhalování jednotlivých úseků. Nejprve větu vidí jako sled podtržitek. Stiskem

Glaser, W. R. (1992). Picture naming. *Cognition*, 42(1-3), 61–105

Johnson, C. J., Paivio, A., & Clark, J. M. (1996). Cognitive components of picture naming. *Psychological bulletin*, 120(1), 113–139

Forster, K. I., & Forster, J. C. (2003). DMDX: A Windows display program with millisecond accuracy. *Behavior research methods, instruments, & computers*, 35(1), 116–124

Peirce, J. W. (2007). PsychoPy—psychophysics software in Python. *Journal of neuroscience methods*, 162(1-2), 8–13

Kříž, A., & Chromý, J. (2020). Úloha detekce slova a její využití v psycholingvistickém výzkumu. *Naše řeč*, 103(4), 352–367

Diependaele, K., Brysbaert, M., & Neri, P. (2012). How noisy is lexical decision? *Frontiers in psychology*, 3, 348

Ferrand, L., New, B., Brysbaert, M., Keuleers, E., Bonin, P., Méot, A., Augustinova, M., & Pallier, C. (2010). The French Lexicon Project: Lexical decision data for 38,840 French words and 38,840 pseudowords. *Behavior research methods*, 42(2), 488–496

Keuleers, E., Lacey, P., Rastle, K., & Brysbaert, M. (2012). The British Lexicon Project: Lexical decision data for 28,730 monosyllabic and disyllabic English words. *Behavior research methods*, 44(1), 287–304

tlačítka odhalí první úsek a dalším stiskem tlačítka odhalí další úsek a ten první opět skryjí. Takto čtou větu až do konce, po čemž obvykle následuje jednoduchá otázka na porozumění obsahu věty. Měří se rychlost mačkání tlačítka, tedy vlastně doba, po kterou je každý úsek odhalen. Předpokládá se, že čím delší je reakční čas, tím pomalejší je zpracování tohoto úseku.

Problémem této metody je to, že proces čtení není přirozený. Hlavní potíž je pak v tom, že se při čtení nelze vracet, což v přirozeném čtení činíme velmi často. O čtení vlastním tempem se tedy předpokládá, že zachycuje primárně prvotní zpracování věty a že může být paměťově náročnější než čtení přirozené. Druhý problém je pak v tom, že při čtení je nutné neustále mačkat určité tlačítko, což samo o sobě prodlužuje reakční čas. Celkově jsou tak věty v úloze čtení vlastním tempem čteny déle, než by byly čteny v přirozeném čtení. Přesto je čtení vlastním tempem poměrně oblíbenou metodou, a to zejména proto, že různé studie ukázaly, že výsledky získané prostřednictvím této metody poměrně dobře odpovídají výsledkům získaným prostřednictvím sledování očních pohybů (viz např. Ferreira and Henderson, 1990). Na rozdíl od sledování očních pohybů je však čtení vlastním tempem velmi snadno realizovatelné a nevyžaduje drahé technické vybavení.

Pro další informace o této technice viz česky psanou přehledovou studii Jana Chromého a Jakuba Dotlačila (v přípravě), anebo anglickou práci Jill Jegerski (2013). Analogickou metodou pro zpracování mluveného jazyka je poslouchání vlastním tempem (angl. „self-paced listening“, resp. „auditory moving-window“, Papadopoulou et al., 2013).

Experiment využívající čtení vlastním tempem je možné realizovat v online i offline podobě například pomocí softwaru PCIBexFarm (<https://farm.pcibex.net/>), který je k dispozici zdarma.

Sledování očních pohybů při čtení

Proces čtení můžeme kromě techniky čtení vlastním tempem zkoumat i pomocí sledování očních pohybů (angl. eye-tracking). Pro tyto účely potřebujeme speciální přístroj, tzv. eye-tracker, s poměrně dobrým časovým a prostorovým rozlišením (tj. přístroj, který dovede měřit, kam se oči dívají v řádu milisekund a s vysokou přesností). Abychom porozuměli tomu, jak tato technika funguje, musíme si říct něco málo k tomu, jak funguje čtení u lidí.

Při čtení se střídají fixace a sakády. Fixace představují zastavení oka, během kterého jsou extrahovány informace z textu. Fixace obvykle trvají v řádu stovek milisekund. Sakády jsou pak rychlé přeskoky oka mezi fixacemi a trvají v řádu desítek milisekund. Při čtení zleva doprava (jako je tomu třeba v češtině) se při fixaci u dospělých zpracovávají asi tři písmena doleva a až 14–15 písmen doprava (vědomě asi 7–8). Během sakád nejsou extrahovány žádné informace. Sakády mohou být dopředné, anebo mohou směřovat zpět do textu. Druhému typu sakád se pak říká regrese a mají buď prostorově korektivní roli (například proto, že předchozí sakáda byla moc dlouhá a je třeba se trochu vrátit), anebo se jimi řeší určitý problém se zpracováním (vracíme se zpět do textu, protože nám to, co čteme, nedává smysl). Více o pohybech očí při čtení viz podrobný článek Keitha Raynera (1998).

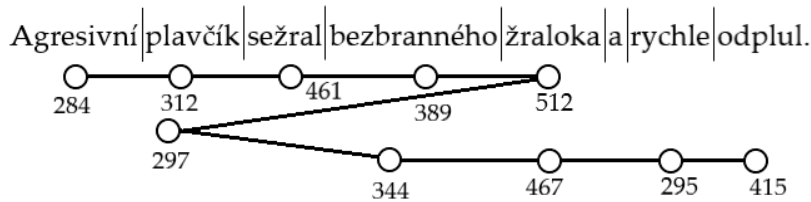
Ferreira, F., & Henderson, J. M. (1990). Use of verb information in syntactic parsing: Evidence from eye movements and word-by-word self-paced reading. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 16(4), 555–568

Jegerski, J. (2013). Self-paced reading. In J. Jegerski & B. VanPatten (Eds.), *Research methods in second language psycholinguistics* (pp. 36–65). Routledge

Papadopoulou, D., Tsimpli, I., Amvrazis, N., Jegerski, J., & VanPatten, B. (2013). Self-paced listening. *Research methods in second language psycholinguistics* (pp. 66–84). Routledge

Rayner, K. (1998). Eye movements in reading and information processing: 20 years of research. *Psychological bulletin*, 124(3), 372–422

Při sledování očních pohybů se zachycuje místo, čas a posloupnost jednotlivých fixací. Víme tak, jak dlouho fixovali jednotliví účastníci výzkumu kterou oblast v textu a na jaké místo následně přešli. Na obrázku 6.2 je schematicky znázorněno čtení jedné české věty.

Obrázek 6.2: Schematicky znázorněné časy a posloupnost fixací pro větu *Agresivní plavčík sežral bezbranného plavčíka a rychle odplul.* Časy jsou v milisekundách. Jednotlivé oblasti pro analýzu jsou vyznačeny svislými čarami.

Údaje na obrázku jsou vymyšlené, ale docela dobře by mohly odpovídat reálnému čtení. Uvedená věta je sice gramaticky v pořádku, ale je nevěrohodná, neodpovídá našim znalostem světa (plavčíci typicky nežerou žraloky, ale je to spíš naopak). Z obrázku vidíme, že tento smyšlený čtenář čte postupně po jednotlivých slovech a když dojde ke slovu *žralok*, vrací se zpět (provádí regresi) ke slovu *plavčík* a poté provádí dopřednou sakádu až ke slovu *bezbranného* a následně pokračuje dál. Všimněme si rovněž, že přímo nefixuje spojku *a*.

Box 6.1: Nejčastěji užívaná měřítka ve sledování očních pohybů

V tomto boxu uvádím různá měřítka, která se obvykle používají ve výzkumu čtení využívajícím sledování očních pohybů. Vzhledem k tomu, že tato měřítka nemají zavedené české termíny a na česky psané studie využívající sledování očních pohybů prakticky nenarazíte, uvádím zde standardní anglické termíny s volným překladem do češtiny. Měřítka si ilustrujeme na různých oblastech na obrázku 6.2.

First fixation duration (délka trvání první fixace) = délka první fixace v dané oblasti (jakékoliv pozdější fixace se nezapočítávají). V případě slova *plavčík* jde o 312 ms. Jedná se o typické měřítko prvotního zpracování.

Gaze duration / first pass reading time (doba fixování oblasti do jejího prvního opuštění) = délka všech fixací v dané oblasti, které se staly předtím, než čtenář tuto oblast poprvé opustil. V případě slova *plavčík* je to opět 312 ms. Toto měřítko je užitečné zejména tehdy, pracujeme-li s delšími oblastmi (například při čtení textu), protože v případě kratších oblastí je často identické s délkou trvání první fixace.

Total fixation/reading time (celkový čas čtení) = délka všech fixací, které byly v dané oblasti učiněny, a to včetně opětovného čtení. V případě slova *plavčík* je to 609 ms (312 ms + 297 ms).

Re-reading time (čas opětovného čtení) = délka všech fixací poté, co byla oblast poprvé opuštěna. V případě slova *plavčík* je to 297 ms. Jedná se o měřítko potíží s pozdějším zpracováním.

Regression-path duration / Go-past time (čas čtení do pokročení vpřed) = délka všech fixací od chvíle prvního vstupu do dané oblasti až do jejího prvního opuštění směrem vpřed. V případě slova *žraloka* je to 1620 ms (512 ms první fixace + 297 ms fixace následující regresi ke slovu *plavčík* + 344 ms následná fixace slova *bezbranného* + 467

ms opětovná fixace slova *žraloka*). Jedná se o měřítko, které nám dává informaci o náročnosti zpracování dané oblasti, než se pokročí dále.

Fixation probability (pravděpodobnost fixace) = pravděpodobnost toho, že byla oblast v průběhu experimentu fixována. Tento údaj se počítá z většího množství stimulů a z dat od většího množství čtenářů. Bývá například nižší u funkčních slov než u slov plnovýznamových.

First pass regression out probability (pravděpodobnost regrese jako prvního opuštění slova) = pravděpodobnost, že byla oblast poprvé opuštěna směrem dozadu. I toto měřítko se počítá napříč celým souborem dat.

Více o těchto měřítkách viz například Liversedge et al., 1998.

Abychom mohli zjištěné časy fixací a jejich posloupnost nějak smysluplně interpretovat, můžeme použít různá měřítká. Přehled nejčastějších z nich uvádíme v boxu 6.1 Nejčastěji užívaná měřítká ve sledování očních pohybů. Tento box se vám může hodit, když budete číst nějakou studii, která sledování očních pohybů využívá, protože daná měřítká jsou užívaná natolik běžně, že je autoři ve svých textech často vůbec nevysvětlují.

Více o sledování očních pohybů se můžete dozvědět například z knihy *The Oxford Handbook of Eye-Movements* (Liversedge et al., 2011).

Visual world paradigm

Kromě toho, že se sledování očních pohybů využívá pro výzkum čtení, respektive porozumění psanému jazyku, může být využito i pro zkoumání toho, jak zpracováváme jazyk mluvený. To, kam se lidé dívají, totiž o zpracování jazyka vypovídá poměrně hodně. Technika, která se nazývá visual world paradigm (v češtině paradigma vizuálního světa, což však není zaužívané a zní to poněkud zvláště) kombinuje zvukově prezentované stimuly s určitým obrázkem (ať už s částečně realistickým prostředím, v němž jsou určité objekty, anebo prostě s uměle poskládanými obrázky na obrazovce).

Jako příklad nám poslouží klasická studie Gerryho Altmanna a Yuki Kamide (1999). Autoři prezentovali účastníkům experimentu vizuální scény, jako je ta na obrázku 6.3. Poté, co se objevila scéna, byla účastníkům prezentována buď věta *The boy will eat the cake* (Chlapec sní dort), anebo věta *The boy will move the cake* (Chlapec přesune dort). Všimněme si, že na obrázku jsou čtyři věci, kterými lze pohybovat, ale jenom jedna věc, která se běžně jí. V technice visual world paradigm se měří, kam se účastníci dívají v průběhu poslouchání zvukového stimulu. Můžeme odůvodněně předpokládat, že jakmile účastníci uslyší slovo *cake*, budou fixovat obrázek dortu. Zásadním zjištěním Altmanna a Kamide však bylo to, že pokud je účastníkům prezentována věta *The boy will eat the cake*, začnou dort fixovat dříve, a to již když slyší sloveso *eat*.

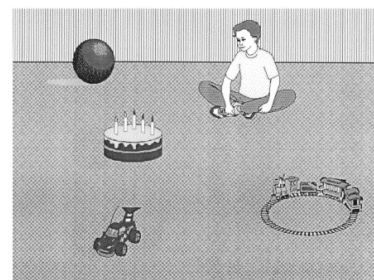
Technika má specifické, ale vcelku snadno čitelné zobrazení výsledků. Na obrázku 6.4 vidíme grafické zobrazení výsledků pro danou vizuální scénu a zvukové stimuly. Na ose x je čas v ms od chvíle, kdy začalo být prezentováno sloveso *eat*. Na ose y je kumulativní pravděpodobnost fixace dortu (když tuto hodnotu vynásobíme 100, získáme procento lidí, kteří do dané doby fixovali dort). Na obrázku vidíme, že se pravděpodobnost

Liversedge, S. P., Paterson, K. B., & Pickering, M. J. (1998). Eye movements and measures of reading time. In G. Underwood (Ed.), *Eye guidance in reading and scene perception* (pp. 55–75). Elsevier

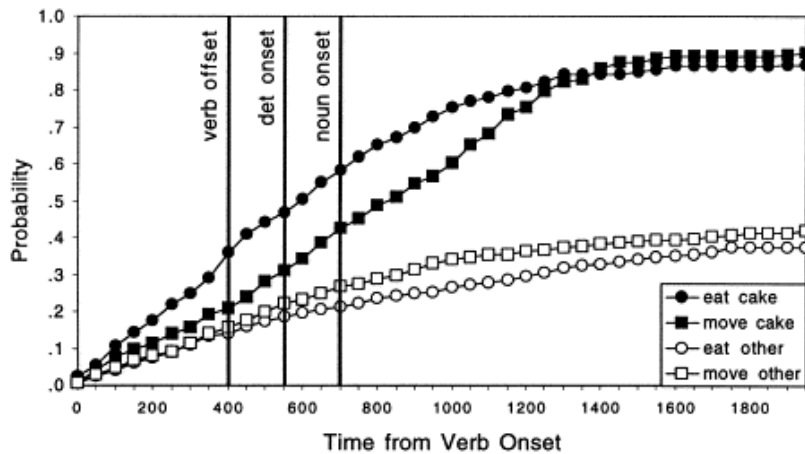
Liversedge, S. P., Gilchrist, I., & Everling, S. (2011). *The Oxford handbook of eye movements*. Oxford University Press

Altmann, G. T., & Kamide, Y. (1999). Incremental interpretation at verbs: Restricting the domain of subsequent reference. *Cognition*, 73(3), 247–264

Obrázek 6.3: Semirealistické zobrazení použité v technice visual world paradigm ve výzkumu Altmanna a Kamide (1999).

fixace výrazně lišila ještě předtím, než začalo být vyslovováno slovo *cake*.

Obrázek 6.4: Graf s výsledky experimentu ze studie Altmanna a Kamide (1999).

Tato metoda nám tak může pomoci zkoumat vztah mezi jazykovou a vizuální informací při zpracování jazyka a zároveň nám může sloužit pro zpracování jazyka obecně, byť při tom můžeme narážet na různé metodologické potíže.

Pro bližší informace o této metodě včetně praktických doporučení se lze obrátit na studii Sanne Berends, Susanne Brouwer a Simone Sprenger (2016). Rovněž stojí za to přečíst si kritický přehledový článek o možnostech využití metody od Falka Huettiga, Joosta Rommense a Antje Meyer (2011).

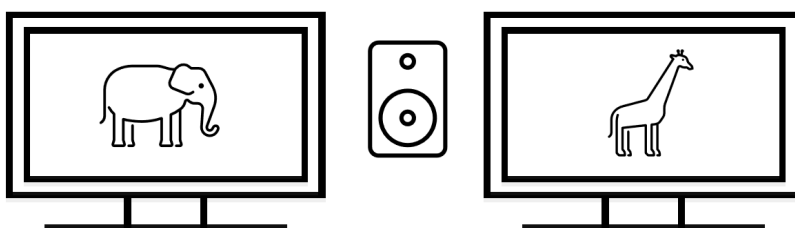
Berends, S. M., Brouwer, S. M., & Sprenger, S. A. (2016). Eye-tracking and the visual world paradigm. *Designing Research on Bilingual Development* (pp. 55–80). Springer

Huettig, F., Rommers, J., & Meyer, A. S. (2011). Using the visual world paradigm to study language processing: A review and critical evaluation. *Acta psychologica*, 137(2), 151–171

Preferential looking paradigm

Sledování očních pohybů (respektive spíše směru pohledu) lze využít i ve výzkumu porozumění jazyku u malých dětí. V osmdesátých letech 20. století představila Roberta Michnick Golinkoff, Kathryn Hirsh-Pasek, Kathleen Cauley a Laura Gordon (1987) techniku, pro kterou se vžil název intermodal preferential looking paradigm, v češtině technika intermodální zrakové preference (viz Smolík, 2006).

V této technice vidí dítě dva monitory s odlišnými vizuálními stimuly, přičemž může jít buď o obrázky, anebo i videa, na kterých jsou zobrazeny předměty, anebo komplexnější jevy (události). Na obrázku 6.5 vidíme dva monitory, na kterých jsou zobrazeny slon a žirafa. Dítěti je vždy prezentován zvukový stimul, který se shoduje pouze s jedním vizuálním stimulem. V případě obrázku 6.5 by to mohlo být třeba *Kde je žirafa?* Klíčovým předpokladem je, že dítě by se mělo déle dívat na ten monitor, který je se zvukovým stimulem ve shodě.

Golinkoff, R. M., Hirsh-Pasek, K., Cauley, K. M., & Gordon, L. (1987). The eyes have it: Lexical and syntactic comprehension in a new paradigm. *Journal of Child Language*, 14(1), 23–45

Smolík, F. (2006). Časná znalost jazyka: Vývoj receptivní znalosti jazyka v prvních dvou letech života. *Československá psychologie*, 50(3), 238–250

Obrázek 6.5: Schematické zobrazení intermodal preferential looking paradigm. Mezi dvěma monitory je reproduktor, z něhož se ozývají zvukové stimuly.

Velkou výhodou této techniky je to, že je jejím prostřednictvím možné zkoumat porozumění jazyku i u dětí, které zatím samy příliš nemluví, ale u kterých přitom můžeme předpokládat určité porozumění. V praxi se používá pro výzkum porozumění u dětí od 12 měsíců cca do 3 let věku a lze ho používat jak pro výzkum osvojení gramatických pravidel jazyka, tak pro výzkum osvojování slovní zásoby.

Pro bližší a praktické informace o této technice viz studii Janiny Piotroski a Letitie Naigles (2011).

Piotroski, J., & Naigles, L. R. (2011). Intermodal preferential looking. In E. Hoff (Ed.), *Research methods in child language: A practical guide* (pp. 17–28). Wiley-Blackwell

Elicitace jazykové produkce

Výzkum jazykové produkce je z různých důvodů komplikovaný. V dnešní době sice máme dostupné poměrně velké zdroje autentických projevů, ať už nějakým způsobem zpracovaných v rámci jazykových korpusů, anebo zaznamenaných ve zvukové či audiovizuální podobě v různých archivech (televizních, rozhlasových apod.). Takové materiály můžeme využívat při hledání odpovědí na nejrůznější výzkumné otázky. Na druhou stranu však existuje řada otázek, pro jejichž zodpovídání se autentické projevy z různých důvodů nehodí. Můžeme se například zaměřovat na méně frekventované jevy, které se v rámci autentických projevů objeví jen zřídka, nebo může být naším cílem zkoumat produkci kontrolovaně (ve vztahu k různým manipulovaným proměnným) a třeba i v reálném čase.

Jedním z příkladů elicitace jazykové produkce je výše uvedený příklad (4) o výzkumu Christiane von Stutterhem et al. (2012). Účastníci tohoto výzkumu sledovali krátká videa, na nichž byly zachyceny pohybové události, a měli za úkol vždy říct, co se v těchto videích děje. Například šlo o video, kdy dva lidé šli po chodníku směrem ke kostelu. Tímto způsobem se elicitovaly jazykové struktury, které buď obsahovaly vyjádření cílových bodů (například *Dva lidé jdou ke kostelu*), anebo ne (například *Někdo jde po chodníku*). Právě vyjádření cílových bodů zde bylo zkoumanou závislou proměnnou. Tento výzkum byl zajímavý i tím, že údaje o jazykové produkci propojoval i se sledováním očních pohybů (nakolik byly cílové body v rámci videí fixovány).

V psycholingvistickém výzkumu jazykové produkce se nezřídka používá úloha dokončení věty (sentence completion task). Například Badecker a Kuminiak (2007) prezentovali účastníkům experimentu (rodilým mluvčím slovenštiny) začátky vět jako *Okno na pole a Okno na dvor*, přičemž úkolem bylo dané spojené zopakovat a co nejrychleji libovolným způsobem dokončit větu tak, aby byla kompletní a dávala smysl. Nezávislou proměnnou zde byl rod uvedených substantiv, závislou proměnnou pak forma doplněného slovesa (respektive jeho jmenný rod). Předpokládalo se, že pokud se bude druhé substantivum (tzv. atraktor) od prvního (tj. podmětu) lišit v rodě, může ovlivnit jmenný rod přísudku, který účastníci experimentu musí z principu doplnit, aby věta dávala smysl.

Badecker, W., & Kuminiak, F. (2007). Morphology, agreement and working memory retrieval in sentence production: Evidence from gender and case in Slovak. *Journal of Memory and Language*, 56(1), 65–85

Úloha dokončení věty je poměrně dobrým způsobem, jak získat data určitého typu (například údaje o shodě slovesa) za velmi kontrolovaných podmínek. Tato technika je z principu velmi snadno použitelná, je však třeba poukázat na to, že u ní může docházet k určitým problémům. Především je potřeba počítat s poměrně vysokým procentem případů, které se budou nějak odchylovat od očekávání a které bude třeba vyloučit.

Typickým problémem může být to, že účastníci výzkumu špatně zopakují daný začátek věty, že větu nedokončí zcela, anebo že není odpovědi dobře rozumět.

Neurovizobrazovací techniky

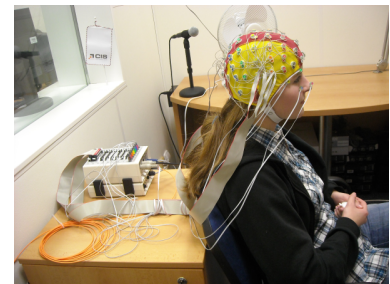
V posledních cca dvaceti letech lze ve výzkumu jazyka a jeho užívání pozorovat značný nárůst využívání neurovizobrazovacích technik. Výchozím principem těchto technik je usouvztažňování naměřené mozkové aktivity s určitou jazykovou aktivitou (například poslech zvukových stimulů, čtení apod.). Jednotlivé metody se však v mnohých ohledech liší, a to jak tím, jakým způsobem mozkovou aktivitu měří, tak svým časovým a prostorovým rozlišením.

Například funkční magnetická rezonance (fMRI), která měří mozkovou aktivitu pomocí sledování průtoku krve mozkem a míře jejího okysličení, má poměrně velmi dobré prostorové rozlišení, což znamená, že můžeme jeho prostřednictvím měřit aktivitu s poměrně velkou přesností toho, kde v mozku k této aktivitě dochází. Na druhou stranu má však tato metoda poměrně slabé časové rozlišení, takže nám neumožňuje sledovat rozdíly v aktivaci v desítkách či stovkách milisekund, ale pouze v řádu sekund, což je pro některé jazykové úkony příliš dlouhá doba. Výzkum využívající funkční magnetickou rezonanci přinesl významné poznatky o lokalizaci aktivace při různých jazykových úlohách – viz například přehledovou studii Cathy Price (2012).

Patrně nejužívanější neurovizobrazovací technikou ve výzkumu zpracování jazyka je elektroencefalografie (EEG). V této technice se pomocí elektrod měří elektrická aktivita na povrchu hlavy. Ve výzkumu jazyka se typicky měří takzvané kognitivní evokované potenciály, případně potenciály vázané na událost (event-related potentials, ERP), tedy vlastně určité charakteristiky (komponenty) elektrické aktivity na povrchu hlavy v reakci na určitý stimul. Tato metoda sice nemá příliš dobré prostorové rozlišení, umožňuje nám však analyzovat rozdíly v řádu desítek a stovek milisekund, což je pro výzkum různých otázek spojených se zpracováním jazyka nezbytné. Výhodou EEG je rovněž to, že je oproti jiným technikám cenově relativně dostupné. Výzkum zaměřený na kognitivní evokované potenciály přinesl mnoho poznatků o zpracování různých jazykových struktur a jeho časových aspektech – viz například studii Anny Beres (2017), která rovněž přináší stručný úvod do ERP.

V této učebnici není na detailní popis neurovizobrazovacích metod moc prostoru. Zájemcům o tuto problematiku doporučujeme jako dobré východisko *The Oxford Handbook of Neurolinguistics* (De Zubicaray and Schiller, 2019), který obsahuje jak část věnovanou přímo jednotlivým neurolingvistickým technikám (EEG, fMRI, magnetoencefalografie atd.), tak i části zaměřené přímo na neurolingvistické poznatky o jazyce a jeho užívání, které byly získány právě pomocí těchto technik. Vzhledem k tomu, že jsou však výzkumy zaměřené na ERP v některých oblastech zkoumání jazyka (zejména v psycholingvistice) již velmi běžné, uvedeme si v boxu 6.2 Tahák ke čtení výsledků studií využívajících ERP, který by měl pomoci s pochopením studií, které ERP využívají.

Price, C. J. (2012). A review and synthesis of the first 20 years of PET and fMRI studies of heard speech, spoken language and reading. *Neuroimage*, 62(2), 816–847

Obrázek 6.6: Osoba s nasazenou čepicí s EEG elektrodami. Zdroj: Archiv Kateřiny Chládkové.

Beres, A. M. (2017). Time is of the essence: A review of electroencephalography (EEG) and event-related brain potentials (ERPs) in language research. *Applied psychophysiology and biofeedback*, 42(4), 247–255

De Zubicaray, G. I., & Schiller, N. O. (2019). *The Oxford handbook of neurolinguistics*. Oxford University Press

Box 6.2: Tahák ke čtení výsledků studií využívajících ERP

V experimentech, které analyzují kognitivní evokované potenciály (ERP), se účastníkům prezentují určité stimuly (například zvukové nahrávky vět), přičemž se pomocí elektrod připevněných na povrch hlavy měří elektrická aktivita v reakci na tyto stimuly. Naměřená aktivita se poté zprůměruje napříč stejnými podmínkami a účastníky výzkumu, přičemž výsledkem je určitá vlna, kterou lze zobrazit v jednoduchém grafu (viz obrázek 6.7). V tomto grafu je na ose x čas v milisekundách a na ose y pak elektrický potenciál v mikrovoltech μV , přičemž konvenčně se záporné hodnoty zachycují nahoře a kladné dole. Hodnota potenciálu může být kladná (pozitivní), záporná (negativní), anebo nulová. Specifické části naměřené vlny se nazývají komponenty, přičemž bývají pojmenovány na základě toho, zda je jejich potenciál pozitivní (P) či negativní (N) a v jaké časové vzdálenosti od prezentace stimulu (v milisekundách) se projevují. Například komponenta P600 je tak spojena s pozitivním potenciálem okolo 600 ms po prezentaci stimulu. Klíčové je, že právě u těchto komponent můžeme očekávat rozdíly mezi podmínkami. Ve výzkumu zpracování jazyka pomocí ERP se opakovaně ukázaly jako důležité zejména tři komponenty, a to N400, P600 a LAN, resp. ELAN.

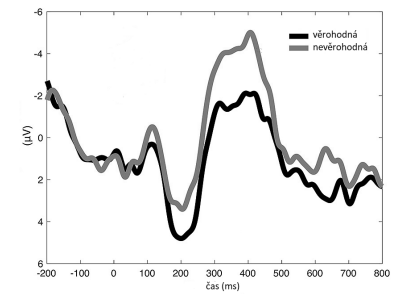
Komponenta N400 (viz obrázek 6.7) představuje výrazný posun křivky směrem k negativnímu pólu okolo 400 ms po prezentaci stimulu a je spojena se sémantickým zpracováním stimulu. N400 se tak projevuje například u nevěrohodných či přímo nesmyslných vět (například *Tomáš na louce natrhal kočky pro Evu* vs. *Tomáš na louce natrhal kytky pro Evu*).

Komponenta P600 je spojena s posunem křivky směrem k pozitivnímu pólu, a to zhruba v čase 500–800 ms po prezentaci stimulu. Na rozdíl od komponenty N400 je komponenta P600 spojena se zpracováním gramatiky (syntaxe). Komponentu P600 bychom tak mohli předpokládat například u gramaticky defektních vět (například *Tomáš na louce natrhal kytky pro Evě* vs. *Tomáš na louce natrhal kytky pro Evě*).

Komponenta LAN (levá anteriorní negativita, ‚left anterior negativity‘), respektive ELAN (raná levá anteriorní negativita, ‚early left anterior negativity‘) je podobně jako komponenta P600 spojena se zpracováním gramatiky, přičemž jde však o vychýlení směrem k zápornému pólu a dříve. U LAN se uvádí latence zhruba 300–500 ms, u ELAN již 100–200 ms po prezentaci stimulu. Tato komponenta je rovněž specifická vzhledem k tomu, že se projevuje u elektrod, které snímají elektrickou aktivitu na levé přední části hlavy.

Podrobnější informace o jednotlivých měřítkách lze najít například v přehledové studii Tamary Swaab et al. (2012).

Obrázek 6.7: Modelový příklad rozdílu v amplitudě elektrických potenciálů mezi věrohodnými a nevěrohodnými větami. Na ose x je zachycen čas v milisekundách, na ose y elektrický potenciál v mikrovoltech.

Swaab, T. Y., Ledoux, K., Camblin, C. C., & Boudewyn, M. A. (2012). Language-related ERP components. *The Oxford handbook of event-related potential components*. (pp. 397–439). Oxford University Press

Na závěr této části je třeba podotknout, že se neurolingvistický výzkum vyvíjí extrémně rychlým tempem. Většina poznatků o mozku, které v současnosti máme, je z posledních dvaceti let. Rovněž se vyvíjí technické možnosti neurozobrazování. Při samostudiu v této oblasti je tak vhodné se zvýšenou opatrností brát zřetel k roku publikace.

6.4 Otázky na přemýšlení

Zkuste odpovědět na tyto otázky:

1. Jak byste koncipovali výzkum jazykových interakcí na určité střední škole v České republice, který by využíval zúčastněné pozorování? Na jaké problémy byste při jeho realizaci patrně naráželi a proč?
2. Na jaké potíže se patrně naráží při nahrávání interakcí rodičů s dětmi (například v příkladu (2) na začátku kapitoly)? Co všechno může komplikovat sběr dat i jejich následnou interpretaci?
3. Jak byste koncipovali výzkum faktorů, které v češtině ovlivňují vybavování slov, který by využíval pojmenování obrázků? Jaké kroky byste museli podniknout při přípravě experimentu? A proč?

Předchozí tři obecné techniky sběru dat (dotazník, rozhovor a pozorování) se vzájemně v řadě ohledů liší. Jejich společným rysem však je to, že jsou založeny na sběru dat, která by bez použití daných technik neexistovala, anebo prostě nebyla zaznamenána. V této kapitole si ukážeme, že to nemusí být nutně tak, že tato data získává sám badatel. Podívejme se na následující příklady.

- (1) Vojtěch Jindra (2008) zkoumal tzv. vývojovou dynamiku obouvidových sloves cizího původu, tedy vlastně to, nakolik se obouvidová slovesa cizího původu vidově vyhraňují. Pro tyto účely analyzoval výskyty jednotlivých obouvidových sloves v korpusu SYN2005, respektive v subkorpusu vytvořeném z publicistických textů z korpusu SYN2005.
- (2) Michal Hořejší (2020) analyzoval diskurz o národním parku Šumava, přičemž jako materiál využíval publicistické texty věnované národnímu parku Šumava z let 1991–2010.
- (3) Minna Lehtonen et al. (2018) se zaměřili na dlouho zkoumanou otázku, zda jsou bilingvní mluvčí nějak kognitivně zvýhodněni oproti monolingvním mluvčím. Namísto toho, aby sami dělali nějaký experiment, dali dohromady data získaná dříve v celkově 152 studiích (publikovaných i nepublikovaných) a provedli takzvanou metaanalýzu, v níž výsledky těchto studií analyzovali souborně. Díky tomu ukázali, že mezi bilingvismem a kognitivní kontrolou není žádný systematický vztah a že je tedy představa kognitivního zvýhodnění bilingvních mluvčích oproti monolingvním nejspíše mylná.

Uvedené příklady se zaměřují na odlišné věci. Příklad (1) se věnuje otázkám gramatických funkcí sloves a využívá k tomu data z volně dostupného korpusu SYN2005, tedy vlastně jistého vzorku psaných textů z let 2000–2004. Příklad (2) využívá metody kritické analýzy diskurzu, přičemž vychází z nejrůznějších volně dostupných publicistických textů, které byly zaměřené na tematiku národního parku Šumava. Tyto dva příklady pracují s materiály, které existovaly už před samotným výzkumem (lze říct, že existovaly přímo nezávisle na tomto výzkumu) a které badatelům byly nějak přístupné (lépe či hůře). Navíc šlo o data, která jako součást nějakého výzkumu ani nevznikla (z této perspektivy lze říct, že jde o „přirozená“ data). Trochu jiný je příklad (3). V něm se rovněž pracovalo s daty, která nebyla získána jako součást daného výzkumu, avšak sama o sobě v rámci určitého výzkumu vznikla (jednalo se o výsledky předchozích experimentů). V této krátké kapitole se budeme stručně věnovat jazykovým korpusům a v návaznosti na to využití různých dostupných databází. Na závěr se zaměříme na otázku sdílení dat a dalších výzkumných materiálů.

7.1 Jazykové korpusy	70
7.2 Databáze	70
7.3 Metaanalýza	71
7.4 Open-data, open-science	72
7.5 Otázky na přemýšlení	73

Jindra, V. et al. (2008). Vývojová dynamika obouvidových sloves cizího původu na základě korpusových dat. *Slovo a slovesnost*, 69(3), 192–210

Hořejší, M. (2020). *Kritická analýza diskurzu o národním parku šumava* [Nepublikovaná disertační práce]. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Lehtonen, M., Soveri, A., Laine, A., Järvenpää, J., De Bruin, A., & Antfolk, J. (2018). Is bilingualism associated with enhanced executive functioning in adults? A meta-analytic review. *Psychological bulletin*, 144(4), 394–425

7.1 Jazykové korpusy

Analýza dostupných materiálů je v oblasti věd o jazyce spojena především s jazykovými korpusy. Ty poskytují badatelům materiál k různorodým analýzám. Korpusy mohou být nejrůznějšího typu – psané, mluvené či multimodální (například korpusy obsahující videonahrávky s přepisy). Zároveň mohou být korpusy opatřeny různými rozšiřujícími informacemi. Mohou být lematizované a nejrůzněji anotované (například mohou obsahovat morfologickou anotaci, anebo třeba chybovou anotaci, jako v případě žakovských korpusů).

Vzhledem k tomu, že korpusy jsou v dnešní době naprosto běžnou a základní součástí lingvistické činnosti, není myslím nutné se jim zde dlouze věnovat. Osobám, kterým se dosud korpusová lingvistika vyhýbala, doporučuji jednak Wiki Českého národního korpusu (<https://wiki.korpus.cz/>), kde je rovněž dostupný krátký kurz práce s korpusem, a dále nedávnou knihu Anatola Stefanowitsche (2020), která je volně dostupná online: <https://langsci-press.org/catalog/book/148>.

Stefanowitsch, A. (2020). *Corpus linguistics: A guide to the methodology*. Language Science Press

7.2 Databáze

Kromě korpusů lze ve výzkumu jazyka a jeho užívání pracovat i s dalšími databázemi. V předchozí kapitole jsme jich zmínili hned několik. Existují například databáze obrázků spolu s různými údaji (například míra shody v pojmenování, představitelnost apod.), anebo normy pro úlohu detekce slova pro různé jazyky. To však zdaleka není vše.

Jednou z velmi zajímavých databází jsou jazykové atlasy, a to zejména pokud jsou v uživatelsky přívětivé elektronické podobě. V typologii je hojně využíván World Atlas of Linguistic Structures (<https://wals.info/>), což je vlastně databáze strukturních rysů nejrůznějších jazyků světa. Tato databáze je online a čtenářům rozhodně doporučuji se na ni podívat a vyzkoušet si, co se s ní dá dělat (například tvorba map na základě nastavení určitých gramatických rysů). Velmi podobným projektem byl rovněž Atlas of Pidgin and Creole Language Structures (<https://apics-online.info/>), který se však zaměřuje výhradně na pidginy a kreoly (celkově jde o 76 jazyků).

Specifickým typem databází jsou platformy, které badatelům umožňují sdílet jejich vlastní data. Jedná se o poměrně zásadní a stále více využívanou možnost. Badatelé po dokončení svého výzkumu zveřejňují nejenom určitý textový výstup (jako třeba článek či knihu), ale také data, která v rámci výzkumu získali a která v daném výstupu analyzují. Jednou z platforem, která to umožňuje, je Open Science Framework (dále OSF; <https://osf.io/>). Tato platforma není oborově specifická a badatelům umožňuje nejen sdílet data, ale i různé další materiály, a také svůj výzkum preregistrovat (tj. vlastně zveřejnit podrobný plán výzkumu ještě před jeho samotnou realizací; viz ještě v kapitole 9). Významnou databází nejen pro lingvistiku, ale i pro další humanitní vědy je LINDAT CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz/>). Ta umožňuje zdarma sdílet data, nástroje, aplikace a další materiály a řídí se principem FAIR (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable, tedy zhruba naležitelnost, přístupnost, vzájemná usouvztažitelnost a opětovná využitelnost). A

ještě další využívanou databází, tentokrát výhradně lingvisticky zaměřenou, je Tromsø Repository of Language and Linguistics (TROLLing; <https://trolling.uit.no/>).

7.3 Metaanalýza

Jednou z velkých výhod dostupných dat z různých výzkumů zaměřených podobným směrem je možnost tato data vzájemně usouvztažnit v takzvané metaanalýze. Velmi dobrým příkladem takového výzkumu je studie Minny Lehtonen et al. (2018), kterou jsme si už zmínili v příkladu (3). Cílem metaanalýzy je pomocí specifických statistických metod aplikovaných na data z předchozích výzkumů dojít k silnějšímu zobecnění, než jaké je možné učinit pouze z jednotlivých studií. Jak si ještě ukážeme v kapitole 9, výsledky jednotlivých studií podléhají různým zkreslením. To znamená, že výsledky určitého výzkumu mohou být a bývají z různých důvodů nepřesné (už třeba jenom proto, že se na náš experiment zrovna dostaví primárně vysoce inteligentní jedinci, jejichž výkon je z principu mnohem lepší, než by byl výkon běžné populace). Tím, že se v metaanalýze pracuje s větším množstvím jednotlivých studií, je možné odhalit celkové tendence, které se mohou od závěrů jednotlivých dílčích studií odlišovat.

Velkou předností metaanalýz je i to, že se často snaží pracovat i s daty z výzkumů, které nebyly publikované v odborných periodikách (například závěrečné práce studentů). Nepublikované studie se totiž od publikovaných nemusí lišit jenom z hlediska kvality, ale také z hlediska svých závěrů. V různých výzkumných oblastech bylo zdokumentováno publikační zkreslení (publication bias), tedy tendence publikovat primárně pozitivní výsledky, a naopak nevydávat výsledky, které předpokládané efekty nenašly. Podívejme se na tento ilustrativní příklad:

- (4) Angela de Bruin et al. (2015) se zaměřili na to, zda se v oblasti výzkumu kognitivního zvýhodnění bilingvních mluvčích projevuje publikační zkreslení, tj. zda dochází k tomu, že jsou spíše publikovány studie, které toto zvýhodnění dokládají než studie, které přicházejí s doklady toho, že takové zvýhodnění neexistuje, nebo není průkazné. Autoři postupovali tak, že si vzali celkově 169 konferenčních abstraktů z let 1999 až 2012, které se zaměřovaly na dané téma, a poté zjišťovali, zda byly dané výzkumy posléze publikovány anebo ne. Ukázalo se, že výzkumy prezentované v abstraktech, které dokumentovaly kognitivní zvýhodnění, měly 63% pravděpodobnost být publikovány, zatímco výzkumů, které toto zvýhodnění nedokládaly, bylo publikováno pouze 36 %.

De Bruin, A., Treccani, B., & Della Sala, S. (2015). Cognitive advantage in bilingualism: An example of publication bias? *Psychological science*, 26(1), 99–107

Výzkum Angely de Bruin et al. (2015) je velmi cenný, protože poukazuje na to, že dojem, který by si mohl čtenář vytvořit na základě publikované literatury, může být vychýlený. Metaanalýza, kterou provedli Minna Lehtonen et al. (2018) pak v návaznosti na to ukázala, že tomu tak velmi pravděpodobně je.

Metaanalýzy poskytují nesmírně užitečný způsob, jak ověřovat poznatky jednotlivých studií tím, že je vzájemně usouvztažníme. V praxi však naráží na řadu překážek. Ty nejviditelnější jsou spojeny s tím, že data

z velkého množství výzkumů nejsou veřejně dostupná, a je třeba o ně individuálně žádat samotné autory, kteří je však nemusí být ochotni poskytnout. Zároveň samotná dostupnost dat ještě nemusí znamenat, že je vyhráno, protože data mohou být obtížně čitelná, pokud neobsahují podrobná metadata (průvodní dokument, který vysvětluje, co znamenají jednotlivé proměnné a jejich hodnoty).

7.4 Open-data, open-science

V souvislosti s neblahými jevy, jako jsou publikační zkreslení, se v posledních letech velmi výrazně mluví o potřebě otevřeného sdílení dat a dalších výzkumných materiálů (samozřejmě při zachování všech základních etických norem spojených s citlivostí určitého typu dat). V nedávné době proběhla na toto téma diskuse v časopise *Naše řeč* (viz výchozí text Chromý and Cvrček, 2021 a poté následující reakce ve stejném čísle), která je poměrně ilustrativní sondou do otázek sdílení dat a dalších materiálů v českém lingvistickém prostředí. I z této diskuse je zřejmé, že ne každý badatel je ochotný data, která získal v rámci svého výzkumu, dávat k dispozici ostatním. Je třeba rovněž zdůraznit, že sdílení dat je spojeno s určitým úsilím, protože je potřeba vytvořit průvodní dokument, který celý datový soubor popisuje, což nějakou dobu trvá. Na druhou stranu je praxe sdílet data spojená s řadou výhod, a to nejenom na straně odborné veřejnosti, která k datům získá přístup.

Z hlediska samotného badatele je uložení dat na určité zálohované úložiště spolu s průvodním dokumentem o těchto datech výhodné hned z několika důvodů.

1. Sdílení dat dává badateli jistotu, že o data nepřijde a že je bude moci zpětně dohledat a rekonstruovat i po řadě let. Sám můžu potvrdit, že vrátit se k nějakým nedobře popsaným datům už třeba jenom po jednom roce může být velmi složité, protože už si nemusíte přesně pamatovat, co přesně znamená která zkratka, jaká rozhodnutí jste provedli při kódování, případně si dokonce nemusíte být jisti, který z různých souborů, které máte uložené, je ten poslední soubor, s nímž jste pracovali. Ukládání dat spolu s metadatami tak zajistí, že sám badatel bude moci nekomplikovaně svá data znovu využívat.
2. Tím, že badatel svá data sdílí, dodává kredit svému vlastnímu výzkumu. Zveřejněním dat badatel ukazuje, že je zpracoval se svým nejlepším vědomím a svědomím a že si za svými výsledky stojí.
3. Zveřejnění dat je technicky vzato vědecký výstup, který může badatel vykazovat stejně jako vyazuje samotné textové publikace.

Jasně výhody má však sdílení dat a dalších materiálů pro odbornou veřejnost. Jmenujme alespoň čtyři:

1. Sdílení dat umožňuje zpětnou kontrolovatelnost. Badatel mohl udělat v průběhu zpracování dat určitou chybu, která se odrazila ve výsledcích. Díky tomu, že jsou data sdílena, je možné na takovou chybu přijít a výsledky revidovat.
2. Díky sdíleným datům a dalším materiálům je možné pokusit se výzkum replikovat, tedy vlastně opětovně realizovat (byť třeba s určitými úpravami) a následně srovnat výsledky. Replikovatelnost

Chromý, J., & Cvrček, V. (2021). Lingvistika jako otevřená a transparentní disciplína. *Naše řeč*, 104(1), 5–14

je zejména v experimentálním výzkumu zcela zásadní podmínkou toho, že jsou výsledky výzkumu solidní.

3. Sdílení dat může výrazně usnadnit práci ostatním. To je velmi dobře vidět třeba na obrázkových databázích spojených s normami pro jejich pojmenování. Pokud může badatel takový zdroj využít, nemusí si předtím pracně vytvářet normy vlastní (zároveň ve svém výzkumu výchozí databázi řádně ocituje, čímž jí roste odborný kredit).
4. Dostupnost dat usnadňuje metaanalýzy, což posiluje naše poznatky o různých zkoumaných jevech.

Lze předpokládat, že do budoucna bude na zveřejňování dat a dalších výzkumných materiálů čím dál větší tlak. Některé prestižní časopisy již zveřejnění dat a dalších materiálů vyžadují jako podmínku pro publikaci (samozřejmě s možností výjimky z etických či právních důvodů). Je třeba rovněž si uvědomit, že data získaná v rámci vědecké činnosti, která je podporovaná z veřejných prostředků, nejsou vlastnictvím jedince, ale patří veřejnosti.

K otázkám otevřené vědy se ještě vrátíme v pozdějších kapitolách.

7.5 Otázky na přemýšlení

Zkuste odpovědět na tyto otázky:

1. Co všechno by mohlo být relevantním důvodem data nezveřejnit? Proč?
2. Publikační zkreslení může být potenciálně dáno vícero důvody, než jenom snahou vydavatelů publikovat výsledky ve prospěch určité myšlenky. Jak byste si ho vysvětlili jinak?
3. Jaké databáze by nejvíce pomohly Vám samotným ve vašem odborném snažení? Jak by ideálně mohly vypadat? A jak náročné by bylo je vytvořit?

V předchozích kapitolách jsme se věnovali jednomu z podstatných aspektů empirického výzkumu, a to technice sběru dat. Ještě předtím jsme se zaměřili na různé strategie, které můžeme v empirickém výzkumu používat. Vedle techniky sběru dat a strategie jejího uplatnění je třetí klíčovou složkou co, respektive koho výzkumu podrobujeme. Podívejme se na několik příkladů.

(1) V analýze užívání protetického *v-* v současné češtině využíval Jan Chromý (2017) data z přibližně hodinových rozhovorů od celkem 159 mluvčích, konkrétně 40 z Prahy, 40 z Českých Budějovic, 40 z Plzně, 20 z Hradce Králové a 19 z Brna. V případě Prahy, Českých Budějovic a Plzně bylo 20 mluvčích ze starší generace (60–70 let) a 20 z mladší generace (20–30 let). V Hradci Králové a v Brně šlo pouze o mladší generaci. V každé generaci se nahrávaly rozhovory s 10 ženami a 10 muži (v případě Brna pouze 9 mužů). Celkově se pracovalo s 28 893 výskytů slov, kde se mohlo objevit protetické *v-*.

(2) Pickering a Traxler (1998) v experimentu zaměřeném na zpracování vět se slepou kolejí (garden-path sentences) v angličtině. Jedná se o věty, které jsou lokálně víceznačné — při jejich čtení si nejprve vytvoříme určitou syntaktickou interpretaci, která však není správná a musíme ji přehodnotit. Výzkum využíval sledování očních pohybů a pracoval se vzorkem 32 studentů z University of Glasgow. Ve výzkumu se zaměřovali na to, nakolik zpracování slepé koleje ovlivňuje věrohodnost valenčního doplnění. Používali itemy složené ze čtyř podmínek, které se lišily jednak věrohodností slepé koleje, jednak tím, zda byla slepá kolej vůbec ortograficky přípustná:

(a) *As the woman edited the magazine about fishing amused all the reporters.*

(b) *As the woman sailed the magazine about fishing amused all the reporters.*

(c) *As the woman edited, the magazine about fishing amused all the reporters.*

(d) *As the woman sailed, the magazine about fishing amused all the reporters.*

V podmínkách (c) a (d) nemohlo ke slepé koleji dojít kvůli čárce za slovesem první věty v souvětí (*edited, sailed*). V podmínkách (a) a (b) ke slepé koleji dojít mohlo, avšak ve větě (b) to bylo nevěrohodné, protože sloveso *to sail* (plout') se obvykle (podobně jako v češtině) nepojí s přímým předmětem (na rozdíl od slovesa *to edit* ,editovat'). Autoři celkově pracovali s 24 takovými itemy. Každý účastník výzkumu tak přečetl šest příkladů každé podmínky.

(3) Korpus ORAL2013 se skládá z 835 nahrávek o celkové délce 17 471

8.1 Způsoby výběru vzorku . . .	77
8.2 Volba výběru vzorku	79
8.3 Velikost vzorku	80
8.4 Otázky na přemýšlení	81

Chromý, J. (2017). *Protetické v- v češtině*. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Pickering, M. J., & Traxler, M. J. (1998). Plausibility and recovery from garden paths: An eye-tracking study. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 24(4), 940–961

věta se slepou kolejí = lokálně víceznačná věta, při jejímž čtení nejprve vzniká mylná syntaktická interpretace, kterou je později potřeba přehodnotit, aby bylo dosaženo správného porozumění [angl. garden-path sentence]

minut, respektive 2 785 189 textových slov, přičemž v nahrávkách vystupuje celkem 1297 unikátních mluvčích. Korpus je koncipován jako „reprezentativní vzorek spontánní mluvené češtiny používané v neformálních komunikačních situacích“ (viz Křen and Waclawičová, 2019, s. 129).

- (4) Brysbaert et al. (2019) zkoumali tzv. slovní prevalenci, tedy to, kolik lidí zná různá slova. Zaměřili se na 61 858 anglických slov a pracovali se vzorkem 221 268 rodilých mluvčích angličtiny, kteří se účastnili online testování.
- (5) Harrington et al. (2000) analyzovali vánoční projevy královny Alžběty II. v 50. letech a v 80. letech 20. století. Zaměřovali se přitom na to, jak se změnila královnina výslovnost jednotlivých anglických samohlásek.

Uvedených pět příkladů poukazuje na několik důležitých věcí. V první řadě je zřejmé, že obvykle nemůžeme zkoumat všechny jednotky, které bychom potenciálně zkoumat mohli. Dokonce lze říct, že jsme tomu často i dost vzdáleni. V příkladu (1) se pracuje s několika desítkami mluvčích z každého z uvedených měst, přičemž se však jedná o města s desítkami až stovkami tisíc obyvatel. Příklad (3) představuje velký mluvený korpus, avšak 1297 mluvčích je oproti celkové populaci České republiky rovněž jenom malý zlomek. Analogicky je tomu i v případě (4), byť je zde počet zkoumaných mluvčích zásadně větší. V empirickém výzkumu se z toho důvodu rozlišuje mezi vzorkem a populací. Vzorek představuje reálně zkoumané jednotky, populace celkovou množinu jednotek, z nichž je vzorek vybrán.

Slovo populace může být trochu zavádějící, protože se v běžné řeči používá zejména pro označení množiny obyvatel určitého města, státu či nějaké oblasti. Takové populace samozřejmě můžeme zkoumat, často jsou však cílovou populací, na niž chceme zobecňovat, dosti jiné množiny jednotek. Zprvč nemusí být populace vůbec složena z lidí. Pokud se například zaměřujeme na jazyk českého denního tisku v roce 2015, budou populací všechny texty, které byly otištěny v českém denním tisku v roce 2015. Pokud chceme zkoumat třeba jazyk reklamy v Radiu1 v nultých a desátých letech 21. století, pak budou populaci tvořit všechny reklamy, které byly odvysílány v Radiu1 v daném časovém období. Zadruhé může být populace složena z množin osob, které jsou vymezeny nějakými specifickými charakteristikami. Například nás mohou zajímat postoje k jazyku u současných středoškoláků v Ostravě ve srovnání s ostravskými padesátníky. V takovém případě tvoří populaci všichni ostravští středoškoláci a padesátníci.

V některých případech můžeme zkoumat celou populaci — možná trochu paradoxně je tomu tak v případě (5), v němž představuje vzorek i populaci jedna osoba (Alžběta II.) a její vánoční projevy z dvou časových období. Ve většině případů se však populace a vzorek liší, a to i diametrálně. Pro jakýkoliv empirický výzkum je tak klíčové, jaký je mezi vzorkem a populací vztah, přesněji to, nakolik vlastnosti zjištěné analýzou vzorku spolehlivě odrážejí vlastnosti celé populace. Tento vztah se obvykle nazývá jako reprezentativnost, což je míra, nakolik charakteristiky vzorku odpovídají charakteristikám populace. Reprezentativnost můžeme chápat jako určitou škálu: Vzorek může být jasně nereprezentativní (představme

Křen, M., & Waclawičová, M. (2019). Srovnání mluvených korpusů: Skutečně jen odlišná hlediska? *Slovo a Slovesnost*, 80(2), 128–139

Brysbaert, M., Mandera, P., McCormick, S. F., & Keuleers, E. (2019). Word prevalence norms for 62,000 English lemmas. *Behavior research methods*, 51(2), 467–479
slovní prevalence = míra znalosti slova v určité populaci [angl. word prevalence]

Harrington, J., Palethorpe, S., & Watson, C. I. (2000). Does the Queen speak the Queen's English? *Nature*, 408(6815), 927–928

vzorek = množina jednotek, které reálně probíráme výzkumu [angl. sample]

populace = množina jednotek, na které zobecňujeme výsledky výzkumu [angl. population]

reprezentativnost = míra, do jaké vlastnosti vzorku odpovídají vlastnostem populace [angl. representativeness]

si třeba, že bychom ve výzkumu čtenářských dovedností pracovali se vzorkem složeným ze studentů nějakého elitního gymnázia a následně zobecňovali na středoškoláky v České republice). Jindy však může poměrně dobře odrážet charakteristiky populace a můžeme o něm tak tvrdit, že je reprezentativní (viz ještě způsoby výběru vzorku níže). V ještě jiných případech může být reprezentativnost nějak sporná, nejednoznačná. Problém spočívá v tom, že vlastně nevíme s jistotou, co pro danou populaci přesně platí, takže reprezentativnost vzorku je něco, co spíše odhadujeme na základě určitých principů.

Terminologická poznámka: reprezentativnost v korpusu

V korpusové lingvistice se reprezentativnost chápe jinak než v jiných disciplínách, což může být poněkud zavádějící. Zatímco v sociálních vědách obecně se za reprezentativní považuje vzorek, který dobře odráží vlastnosti populace, v korpusové lingvistice se pracuje s reprezentativností jako s vlastností korpusu. Za reprezentativní korpus je pak považován korpus, „obsahuje-li v dostatečném množství texty všech jeho variet“ (viz <https://wiki.korpus.cz/doku.php/pojmy:reprezentativnost>). Jde tedy o míru zastoupení variet v korpusu, nikoliv o to, zda vzorek textů, které korpus obsahuje, svými charakteristikami odpovídá populaci textů, kterou má korpus odrážet. V této knize se s reprezentativností pracuje tak, jako je tomu zvykem v sociálních vědách.

Na základě výzkumu provedeného na nějakém vzorku se vždy snažíme zobecňovat na to, co platí pro určitou populaci. Vzhledem k tomu, že reprezentativnosti je obvykle dosaženo jen do jisté míry, jsou taková zobecnění spojena s určitými nepřesnostmi, kterým říkáme zkreslení (viz ještě později). Je tedy zásadní vybírat vzorek vždy tak, aby co nejlépe odpovídal populaci a výsledné zkreslení bylo co nejnižší. To je však komplikováno praktickými možnostmi výzkumu. Opět se tak dostáváme k tomu, že realizace každého výzkumu je otázkou vyvažování mezi ideálními řešeními a praktickými možnostmi badatele či badatelského týmu.

Než se podíváme na způsoby, jakými se dá vzorek vybírat, je třeba se zastavit ještě u jedné věci, která je pro výzkum jazyka a jeho užívání charakteristická. V lingvistice a spřízněných oborech má totiž vzorek často dvojí podobu — jednak bývá výzkum založen na určitých osobách, jednak na určitých jazykových jednotkách. Podíváme-li se na příklad (2) výše, vidíme, že se pracuje se vzorkem 32 studentů a se vzorkem 24 experimentálních itemů. Obě tyto množiny by mohly být složeny jinak, což by mělo pro celkový výzkum různé následky (větší počet itemů by prodloužil experiment, větší počet studentů by zase přinesl větší finanční náročnost výzkumu). Dvojí podoba vzorku je přítomná i ve všech ostatních případech, a to i v příkladu (5), ačkoliv o počtu analyzovaných samohlásek nemáme přesný údaj.

Dvojí tvář vzorku v lingvistice je zcela zásadní jev, který je potřeba vnímat jak při tvorbě vlastního výzkumu, tak při kritické analýze publikovaných studií. Tím, že se nepracuje s jedním vzorkem, ale se dvěma, se zdvojnásobuje riziko potenciálního zkreslení, nesprávného zobecnění získaných výsledků.

8.1 Způsoby výběru vzorku

Existují různé způsoby, jak vzorek vybírat. Podívejme se na několik příkladů:

- (6) Bailey a Dyer(ová) (1992) zkoumali fonologické a gramatické změny probíhající v Texasu. Napojili se na tehdejší průzkum veřejného mínění v Texasu, který se realizoval po telefonu. Do tohoto průzkumu zařadili několik svých sociolingvistických otázek a následně měli rovněž k dispozici audiozáznamy proběhnuvších telefonních hovorů (celkově okolo 500 hodin nahrávek). Z celého Texasu bylo náhodně vybráno 1000 domácností s telefonem (pevnou linkou, která v té době byla standardním vybavením prakticky jakékoliv domácnosti). Na každé číslo se badatelé pokusili zavolat maximálně pětkrát, pokud se dovolali, chtěli mluvit s tím členem domácnosti, jehož narozeniny byly nejbližší. Výzkumu se celkově zúčastnilo 70 % z náhodně vybraných domácností.
- (7) Výzkumy Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM; <https://cvvm.soc.cas.cz/>) jsou obvykle založeny na odpovědích cca 1000 obyvatel ČR ve věku 15 a více let. Tento vzorek je sestavován tak, že napodobuje vlastnosti populace obyvatel ČR — ve vzorku je tak zhruba stejné procentuální zastoupení různých charakteristik (například vzdělání, věk, pohlaví apod.) jako v populaci obyvatel ČR, což jsou údaje známé díky sčítání lidu. Tento vzorek se získává prostřednictvím sítě tazatelů po celé republice.
- (8) V zimním semestru 2019/2020 byl v rámci semináře Empirické metody v lingvistice realizován on-line experiment zaměřený na porozumění českým větám. K účasti ve výzkumu vyzývali studenti semináře své přátele na Facebooku. Celkově se tak podařilo získat vzorek 113 rodilých mluvčích češtiny.
- (9) Markéta Ochodková (2021) realizovala výzkum konkurence mezi měkkým a tvrdým skloňováním u substantiv (například 2sg *řidiče* vs. *řidiča*, 6sg *stroji* vs. *stroju* apod.) v karvinské mluvě. Zajímalo ji přitom, zda dochází k jazykové změně. Z praktického hlediska se rozhodla pro vzorek 40 osob, přičemž 20 bylo z mladší generace (15–20 let) a 20 ze starší generace (nad 65 let). Každou dvacítku tvořilo 10 mužů a 10 žen. Do vzorku byly zařazeny osoby žijící od narození (respektive velmi brzkého věku) v Karviné.

Ochodková, M. (2021). *Vývojové tendence ve variaci substantivní flexe v karvinské běžné mluvě* [Nepublikovaná bakalářská práce]. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Uvedené čtyři příklady představují poměrně odlišné způsoby, jak vzorek sestavovat, respektive vybírat. Připravujeme-li nějaký výzkum, máme poměrně hodně možností, jak k výběru vzorku přistoupit. Ať už se rozhodneme jakkoliv, je to spojeno s různými problémy. Někdy může být výběr vzorku spojen s velkými nároky na badatele či badatelský tým. Srovnáme-li příklady (6) a (9), je zřejmé, že texaský výzkum může být ambicióznější na adekvátní zobecnění, jeho realizace je však zcela zásadně náročnější. Vzorky v příkladech (8) a (9) jsou snadněji sestavitelné, je však sporné, nakolik vlastně můžeme na jejich základě korektně zobecnit na cílovou populaci.

Základní rozdíl mezi různými způsoby stavby vzorku spočívá v tom, zda je výběr takzvaně pravděpodobnostní, anebo není. Pravděpodobnostnímu výběru se běžně říká náhodný výběr a ilustruje ho příklad (6). Klíčový princip u pravděpodobnostního/náhodného výběru spočívá v tom, že každá jednotka populace má stejnou šanci (pravděpodobnost) dostat se do vzorku. Slovo „náhodný“ může být v tomto případě zavádějící, protože v běžném jazyce se náhoda chápe mnohem šířeji. Náhodnost výběru spočívá v tom, že žádná z jednotek není nijak upřednostněna, a to ani vůlí badatele, ani jinými faktory.

Výběry, které nesplňují princip, že každá jednotka z populace má stejnou šanci se dostat do vzorku, nazýváme nepravděpodobnostní. Mezi různými nepravděpodobnostními výběry však existují dost velké rozdíly. Vidět to můžeme například ze srovnání příkladů (7) a (8). Vzorek v příkladu (7) je založen na tom, že se badatelé snaží co nejvíce napodobit to, jak vypadá daná populace. Usilují tedy o to, aby vzorek odrážel známé vlastnosti populace. Oproti tomu vzorek v příkladu (8) se o odrážení vlastností populace nesnaží, ale zaměřuje se prostě na ty jedince, kteří jsou k dispozici a ochotni se zúčastnit. To má pochopitelně dost zásadní dopady na otázku zobecnitelnosti výsledků (viz ještě níže). Zatímco v příkladu (7) lze uvažovat o tom, že je daný vzorek vcelku reprezentativní, v příkladu (8) se o reprezentativnosti zcela jistě mluvit nedá.

Příklad (7) je typickým příkladem takzvaného kvótního výběru. Při výběru vzorku jsou na základě známých vlastností populace stanoveny určité kvóty a ty jsou následně naplňovány jednotkami, které jsou k dispozici. Pokud bychom například dělali kvótní výběr z populace aktuálních studentů bakalářského programu Český jazyk a literatura na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, mohli bychom stanovit kvóty na základě jednotlivých ročníků. K 12. červenci 2020 studovalo tento program 269 studentů, přičemž v 1. ročníku šlo o 109 osob, v 2. ročníku o 49 osob, ve 3. ročníku o 68 osob a ve 4. a vyšším ročníku o 43 osob. Kdybychom tedy chtěli vybrat kvótním výběrem vzorek o velikosti 60 studentů, měli bychom zachovat poměr, který platí pro danou populaci. Vybrali bychom tak 24 studentů z prvního ročníku, 11 z druhého, 15 ze třetího a 10 ze čtvrtého a vyššího. (Kvóty by pochopitelně mohly být komplikovanější a mohli bychom v nich například zohledňovat i pohlaví studentů nebo to, zda studují samostatně či sdružené studium.)

Příklady (8) a (9) představují účelový výběr, který je založen ryze na rozhodnutí badatele. V rámci účelového výběru se pak dají rozlišit ještě různé specifitější podtypy:

- (a) příležitostný výběr je založen na tom, že vzorek vybíráme z jednotek, které jsou snadno k dispozici (viz příklad (8))
- (b) konsektivní výběr vychází z toho, že se stanoví určité kvóty (bez snahy napodobovat populaci) a do vzorku se zařazují různé jednotky až do naplnění těchto kvót (viz příklad (9))
- (c) technika sněhové koule je způsob výběru vzorku, kde jedinci, kteří byli zařazeni do vzorku (a typicky již podrobeni výzkumu) doporučují do vzorku další osoby, které znají

Poslední uvedený typ výběru vzorku je obzvláště užitečný v případech, kdy danou populaci vůbec neznáme a nemáme se při výběru o co opřít. Jeho užití je časté v dialektologickém či variačně sociolingvistickém výzkumu.

náhodný výběr = výběr založený na principu, že každá jednotka má stejnou šanci dostat se do vzorku [angl. random/probability sampling]

nepravděpodobnostní výběr = souhrnné označení způsobů výběru vzorku, které nejsou založeny na principu, že má každá jednotka stejnou šanci dostat se do vzorku [angl. non-probability sampling]

kvótní výběr = výběr, v němž se napodobují známé vlastnosti populace [angl. quota sampling]

účelový výběr = způsob výběru vzorku, který je plně založen na rozhodnutí badatele [angl. judgmental sample]

příležitostný výběr = výběr vzorku, kdy vybíráme z jednotek, jež nám jsou snadno k dispozici [angl. opportunistic sampling]

konsektivní výběr = typ účelového výběru, kdy se naplňují určité nastavené kvóty jednotek bez přímého vztahu ke zkoumané populaci [angl. consecutive sampling]

technika sněhové koule = způsob výběru vzorku, kde jedinci, kteří byli zařazeni do vzorku doporučují do vzorku další osoby, které znají [angl. snowball sampling]

8.2 Volba výběru vzorku

Při vybírání vzorku je třeba se nejprve zamyslet nad tím, v čem může nevhodně vybraný vzorek celému výzkumu uškodit. Již jsme zmínili problém reprezentativnosti. Pokud nebudeme mít dobré důvody předpokládat, že je vzorek reprezentativní, bude náš výzkum velmi pravděpodobně přinášet nějakým způsobem zavádějící a nepřesná zobecnění. Podíváme-li se však na praxi v lingvistickém výzkumu (a nejen v něm), jsou nereprezentativní vzorky běžným jevem, a to kvůli tomu, že reprezentativní vzorek prostě není při nejlepší vůli z praktického hlediska dosažitelný. Poměrně zásadní otázkou tak je, nakolik jsou naše poznatky z takovýchto výzkumů vůbec relevantní. Na tuto otázku není jednoduché odpovědět. Jasně je, že musíme být ve svých zobecněních opatrní a stejně tak musíme pečlivě zvažovat, nakolik důvěryhodná zobecnění předkládají studie, které čteme. Samotná nereprezentativnost vzorku však není důvodem, proč výzkum považovat za špatný. K celému problému se ještě vrátíme v další kapitole, kde se budeme věnovat zkreslením, validitě, reliabilitě a replikovatelnosti výzkumu.

Z ideálního hlediska je nejlepší způsob výběru vzorku náhodný (pravděpodobnostní) výběr. Pokud jsou jednotky do vzorku vybrány v technickém slova smyslu náhodně (například je ze soupisu celé populace vygeneruje počítač, nebo je třeba vylosujeme apod.) a tento vzorek je rozumně velký (o velikosti vzorku viz ještě níže), můžeme předpokládat, že takový vzorek dobře odráží všechny vlastnosti cílové populace. Tento předpoklad je odůvodněný statistickými zákonitostmi. Pokud budeme mít například skupinu tisíc lidí, v níž bude 700 žen a 300 mužů, a z této skupiny budeme náhodně losovat 100 jedinců, je velice pravděpodobné, že dospějeme k vzorku, v němž bude okolo 70 žen a okolo 30 mužů. Je docela dobře možné, že to bude kupříkladu 65 žen a 35 mužů (nebo třeba 73 žen a 27 mužů), ale je extrémně nepravděpodobné, že by to bylo třeba 20 žen a 80 mužů. Díky těmto statistickým principům si můžeme být poměrně dobře jisti, že vzorek dobře odráží jak známé, tak i neznámé vlastnosti populace. To je klíčový prvek náhodného výběru, protože se může často stát, že sice máme nějaký soupis populace, ale o jejích vlastnostech víme relativně málo.

Z praktického hlediska je však náhodný výběr uskutečnitelný spíše jen ve specifických případech, vyžaduje totiž z povahy věci určité náležitosti. Abychom mohli naplnit princip, že má každá jednotka populace stejnou šanci dostat se do vzorku, musíme disponovat soupisem populace, z něhož pak náhodně vybíráme. Takový soupis však typicky nemáme. Pokud ho máme, narážíme na druhý problém, a to, že v případě, kdy populaci tvoří lidé. Zdaleka ne každý totiž musí být ochoten se výzkumu zúčastnit, případně zdaleka ne každého se nám podaří úspěšně kontaktovat. V příkladu (6) jsme ostatně viděli, že při uskutečnění náhodného výběru byli badatelé schopni do výzkumu zahrnout pouze 70 % původně plánovaného vzorku. Problém náhodného výběru spočívá v tom, že se ti, kteří se odmítnou účastnit, nedají nahrazovat, alespoň pokud chceme zachovat výchozí princip náhodného výběru. To, že se někdo odmítne výzkumu účastnit, může být totiž zapříčiněno faktory, které jsou pro daný výzkum důležité. Tím se narušuje reprezentativnost celého výzkumu. Na náhodný výběr tak můžeme ve výzkumu jazyka a jeho užívání narazit nejčastěji tehdy, když cílovou populací nejsou lidé. Náhodně můžeme

například vybrat určitou množinu výskytů nějakého jevu v korpusu, anebo bychom mohli náhodně vybírat třeba výševedené reklamy na Radiu1.

O reprezentativnost obvykle usiluje kvótní výběr. Ten záměrně napodobuje známé vlastnosti populace. K jeho realizaci nepotřebujeme nutně soupis jednotek populace, avšak musíme o populaci něco vědět. Díky sčítání lidu známe různé charakteristiky obyvatelstva, což je ostatně důvodem, proč se kvótní výběr využívá při různých průzkumech veřejného mínění. V řadě případů však máme o populaci pouze mlhavou představu (představme si třeba, že bychom chtěli zkoumat komunikaci mezi IT pracovníky v Praze), takže se vlastně nemáme o co opřít, když chceme stanovit kvóty. I pokud známe různé charakteristiky populace a jsme schopni stanovit smysluplné kvóty, narážíme na problém, že nejsme schopni napodobovat neznámé vlastnosti populace (na rozdíl od náhodného výběru). Hrozí tak, že vzorek bude v posledku nevyvážený a nebudou v něm systematicky zastoupeny určité specifické jednotky populace.

Účelové výběry) o reprezentativnost obvykle nijak neusilují, respektive u nich není zcela jasné, nakolik odráží cílovou populaci. Jejich velkou výhodou je praktická realizovatelnost — abychom vybrali vzorek účelově, nemusíme splňovat žádné předchozí požadavky.

V tabulce č. 8.1 uvádíme přehledně výhody a nevýhody jednotlivých způsobů výběru vzorku.

Tabulka 8.1: Stručný přehled výhod a nevýhod jednotlivých způsobů výběru vzorku.

způsob výběru vzorku	podmínky realizace	výhody	nevýhody
náhodný výběr	soupis populace přístup k jednotkám	dobře odráží známé i neznámé vlastnosti populace	obtížná realizovatelnost
kvótní výběr	znalost vlastností populace	odráží známé vlastnosti populace	opomenutí neznámých vlastností populace
účelový výběr	kdykoliv	snadno realizovatelný	nerepresentativní

8.3 Velikost vzorku

Kromě samotného způsobu výběru vzorku je zásadní, jak je vzorek velký. Pokud by vzorek tvořilo jenom několik lidí, bylo by prakticky jedno, jakým způsobem jsme je vybrali — ani náhodný výběr by zde nezajišťoval reprezentativnost. Lze říci, že obecně platí, že čím větší vzorek je, tím lépe. Na druhou stranu je však zřejmé, že čím větší vzorek chceme mít, tím náročnější pro nás bude sběr dat. Jak se tedy rozhodnout?

Při určení velikosti vzorku se lze řídit různými poučkami. Obecně platí, že v případě, že je naše populace poměrně homogenní a nepředpokládáme výrazné rozdíly mezi jednotlivci, stačí nám menší vzorek než v případě, že zkoumáme heterogenní populaci s mnoha vnitřními rozdíly. Můžeme předpokládat, že se nám může stát, že vybereme nějakou jednotku, která bude v rámci celé populace vykazovat extrémní výsledky. Taková jednotka může vychýlit naše výsledky, a to tím víc, čím méně dalších jednotek ve vzorku máme. V tomto smyslu se často říká obecná poučka, že nám z homogenní populace stačí vybrat 30 a více jednotek. Při tomto

počtu už případně extrémní jednotky, které vybereme, celkové výsledky ovlivňují jen málo.

Z příkladů výše jsme viděli, že vzorky se pohybují ve velmi různorodých velikostech — od jednoho mluvčího až po statisíce. Velikost vzorku je nicméně závislá na praktických možnostech i celkovém zaměření výzkumu. V každém případě je důležité, aby si autoři výzkumu byli schopni vzorek z těchto hledisek obhájit.

8.4 Otázky na přemýšlení

Zamyslete se nad nějakou empirickou studií, kterou jste v poslední době četli. Zkuste odpovědět na tyto otázky:

1. Jaký způsob vzorku byl ve studii používán a proč?
2. Byl použitý vzorek dostatečně velký? Proč?
3. Bylo by z praktického hlediska možné využít pro daný výzkum i jiný, lepší způsob vzorku? Jaký a proč?
4. Jaká byla populace, na kterou výzkum zobecňoval? Byla populace v textu explicitně diskutována?

Seznam literatury

- Altmann, G. T., & Kamide, Y. (1999). Incremental interpretation at verbs: Restricting the domain of subsequent reference. *Cognition*, 73(3), 247–264.
- Badecker, W., & Kuminiak, F. (2007). Morphology, agreement and working memory retrieval in sentence production: Evidence from gender and case in Slovak. *Journal of Memory and Language*, 56(1), 65–85.
- Bailey, G., & Dyer, M. (1992). An approach to sampling in dialectology. *American Speech*, 67(1), 3–20.
- Bailey, G., Wikle, T., Tillery, J., & Sand, L. (1991). The apparent time construct. *Language variation and change*, 3(3), 241–264.
- Balhar, J. et al. (2011). *Český jazykový atlas. Dodatky*. Academia.
- Barac, R., & Bialystok, E. (2011). Cognitive development of bilingual children. *Language Teaching*, 44(1), 36–54.
- Benešová, L., Křen, M., & Waclawičová, M. (2015). Korpus spontánní mluvené češtiny ORAL2013. *Časopis pro moderní filologii*, 1(97), 42–50.
- Berends, S. M., Brouwer, S. M., & Sprenger, S. A. (2016). Eye-tracking and the visual world paradigm. *Designing Research on Bilingual Development* (pp. 55–80). Springer.
- Beres, A. M. (2017). Time is of the essence: A review of electroencephalography (EEG) and event-related brain potentials (ERPs) in language research. *Applied psychophysiology and biofeedback*, 42(4), 247–255.
- Bermel, N., & Knittl, L. (2012). Corpus frequency and acceptability judgments: A study of morphosyntactic variants in Czech. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 8(2), 241–275.
- Bock, J. K., & Miller, C. A. (1991). Broken agreement. *Cognitive psychology*, 23(1), 45–93.
- Brodeur, M. B., Dionne-Dostie, E., Montreuil, T., & Lepage, M. (2010). The Bank of Standardized Stimuli (BOSS), a new set of 480 normative photos of objects to be used as visual stimuli in cognitive research. *PloS one*, 5(5), e10773.
- Brodeur, M. B., Guérard, K., & Bouras, M. (2014). Bank of standardized stimuli (BOSS) phase II: 930 new normative photos. *PloS one*, 9(9), e106953.
- Brysbaert, M., Mandera, P., McCormick, S. F., & Keuleers, E. (2019). Word prevalence norms for 62,000 English lemmas. *Behavior research methods*, 51(2), 467–479.
- Brysbaert, M., Stevens, M., Mandera, P., & Keuleers, E. (2016). How many words do we know? Practical estimates of vocabulary size dependent on word definition, the degree of language input and the participant's age. *Frontiers in psychology*, 7, 1116.
- Chromý, J. (2017). *Protetické v- v češtině*. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Chromý, J., Borůvková, M., Malá, L., & Sudzinová, T. (2019). Long-term versus short-term consistency in the grapheme-colour synaesthesia: Grapheme-colour pairings can change in adulthood. *Attention, Perception, & Psychophysics*, 81(6), 1805–1812.
- Chromý, J., & Cvrček, V. (2021). Lingvistika jako otevřená a transparentní disciplína. *Naše řeč*, 104(1), 5–14.
- Chromý, J., & Dufek, O. (2012). Důvěryhodnost politiků jako sociolingvistický fenomén. *Naše společnost*, 10(1), 29–39.
- Coupland, N. (1980). Style-shifting in a Cardiff work-setting. *Language in society*, 9(1), 1–12.
- Dąbrowska, E. (2010). Naive v. expert intuitions: An empirical study of acceptability judgments. *The linguistic review*, 27, 1–23.
- De Bruin, A., Treccani, B., & Della Sala, S. (2015). Cognitive advantage in bilingualism: An example of publication bias? *Psychological science*, 26(1), 99–107.
- De Vaus, D. (2001). *Research design in social research*. Sage.
- De Zubicaray, G. I., & Schiller, N. O. (2019). *The Oxford handbook of neurolinguistics*. Oxford University Press.
- Dejmek, B. (1981). *Mluva nejstarší generace Hradce Králové: Se zaměřením na diferenční jevy hláskové a morfologické*. Pedagogická fakulta v Hradci Králové.
- Dejmek, B. (1987). *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové*. Pedagogická fakulta v Hradci Králové.
- DeWalt, K., & DeWalt, B. R. (2010). *Participant observation: A guide for fieldworkers*. Rowman Altamira.
- Diependaele, K., Brysbaert, M., & Neri, P. (2012). How noisy is lexical decision? *Frontiers in psychology*, 3, 348.
- Disman, M. (2002). *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Karolinum.

- Duñabeitia, J. A., Crepaldi, D., Meyer, A. S., New, B., Pliatsikas, C., Smolka, E., & Brysbaert, M. (2018). MultiPic: A standardized set of 750 drawings with norms for six European languages. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 71(4), 808–816.
- Eckert, P. (1989). *Jocks and burnouts: Social categories and identity in the high school*. Teachers college press.
- Ferrand, L., New, B., Brysbaert, M., Keuleers, E., Bonin, P., Méot, A., Augustinova, M., & Pallier, C. (2010). The French Lexicon Project: Lexical decision data for 38,840 French words and 38,840 pseudowords. *Behavior research methods*, 42(2), 488–496.
- Ferreira, F. (2003). The misinterpretation of noncanonical sentences. *Cognitive psychology*, 47(2), 164–203.
- Ferreira, F., & Henderson, J. M. (1990). Use of verb information in syntactic parsing: Evidence from eye movements and word-by-word self-paced reading. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 16(4), 555–568.
- Forster, K. I., & Forster, J. C. (2003). DMDX: A Windows display program with millisecond accuracy. *Behavior research methods, instruments, & computers*, 35(1), 116–124.
- Gibson, E., & Fedorenko, E. (2010). Weak quantitative standards in linguistics research. *Trends in cognitive sciences*, 14(6), 233–234.
- Gibson, E., & Fedorenko, E. (2013). The need for quantitative methods in syntax and semantics research. *Language and Cognitive Processes*, 28(1-2), 88–124.
- Glaser, W. R. (1992). Picture naming. *Cognition*, 42(1-3), 61–105.
- Golinkoff, R. M., Hirsh-Pasek, K., Cauley, K. M., & Gordon, L. (1987). The eyes have it: Lexical and syntactic comprehension in a new paradigm. *Journal of Child Language*, 14(1), 23–45.
- Harrington, J., Palethorpe, S., & Watson, C. I. (2000). Does the Queen speak the Queen's English? *Nature*, 408(6815), 927–928.
- Häussler, J., & Juzek, T. (2017). Hot topics surrounding acceptability judgement tasks. *Proceedings of Linguistic Evidence 2016: Empirical, Theoretical, and Computational Perspectives*. University of Tübingen.
- Hořejší, M. (2020). *Kritická analýza diskurzu o národním parku šumava* [Nepublikovaná disertační práce]. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Huettig, F., Rommers, J., & Meyer, A. S. (2011). Using the visual world paradigm to study language processing: A review and critical evaluation. *Acta psychologica*, 137(2), 151–171.
- Jastrow, J. (1899). The mind's eye. *Popular Science Monthly*, 54, 299–312.
- Jegerski, J. (2013). Self-paced reading. In J. Jegerski & B. VanPatten (Eds.), *Research methods in second language psycholinguistics* (pp. 36–65). Routledge.
- Jelínek, T. (2013). Srovnání žánrů v korpusu na základě syntaktických funkcí substantiv. *Korpus-gramatika-axiologie*, (8), 3–11.
- Jindra, V. et al. (2008). Vývojová dynamika obouvidových sloves cizího původu na základě korpusových dat. *Slovo a slovesnost*, 69(3), 192–210.
- Johnson, C. J., Paivio, A., & Clark, J. M. (1996). Cognitive components of picture naming. *Psychological bulletin*, 120(1), 113–139.
- Kaderka, P. (2013). Pragmatika situace. *Slovo a slovesnost*, 74(1), 13–40.
- Kaderka, P., & Svobodová, Z. (2006). Jak přepisovat audiovizuální záznam rozhovoru? Manuál pro přepisovatele televizních diskusních pořadů. *Jazykovědné aktuality*, 43(3-4), 18–51.
- Kamberelis, G., & Dimitriadis, G. (2013). *Focus groups*. Routledge.
- Keuleers, E., Lacey, P., Rastle, K., & Brysbaert, M. (2012). The British Lexicon Project: Lexical decision data for 28,730 monosyllabic and disyllabic English words. *Behavior research methods*, 44(1), 287–304.
- Keuleers, E., Stevens, M., Mandera, P., & Brysbaert, M. (2015). Word knowledge in the crowd: Measuring vocabulary size and word prevalence in a massive online experiment. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 68(8), 1665–1692.
- Krautz, A. E., & Keuleers, E. (2021). LinguaPix database: A megastudy of picture-naming norms. *Behavior Research Methods*, 1–14.
- Křen, M., & Waclawíčová, M. (2019). Srovnání mluvených korpusů: Skutečně jen odlišná hlediska? *Slovo a Slovesnost*, 80(2), 128–139.
- Kříž, A., & Chromý, J. (2020). Úloha detekce slova a její využití v psycholingvistickém výzkumu. *Naše řeč*, 103(4), 352–367.
- Kuhn, T. S. (1997). *Struktura vědeckých revolucí*. Oikoymenth.

- Labov, W. (1972). *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania press.
- Lehtonen, M., Soveri, A., Laine, A., Järvenpää, J., De Bruin, A., & Antfolk, J. (2018). Is bilingualism associated with enhanced executive functioning in adults? A meta-analytic review. *Psychological bulletin*, 144(4), 394–425.
- Liversedge, S. P., Gilchrist, I., & Everling, S. (2011). *The Oxford handbook of eye movements*. Oxford University Press.
- Liversedge, S. P., Paterson, K. B., & Pickering, M. J. (1998). Eye movements and measures of reading time. In G. Underwood (Ed.), *Eye guidance in reading and scene perception* (pp. 55–75). Elsevier.
- Mackey, A., & Gass, S. M. (2015). *Second language research: Methodology and design*. Routledge.
- McEnery, T., & Hardie, A. (2011). *Corpus linguistics: Method, theory and practice*. Cambridge University Press.
- Milroy, L., & Gordon, M. J. (2012). *Sociolinguistika: Metody a interpretace*. Karolinum.
- Nekvapil, J., & Nekula, M. (2006). K jazykové situaci v nadnárodních podnikcích p\u00e1usobících v české republice. *Slovo a slovesnost*, 2(67), 83–95.
- Neustupný, J. V. (1999). Následné (follow-up) interview. *Slovo a slovesnost*, 60(1), 13–18.
- Ochodková, M. (2021). *Vývojové tendence ve variaci substantivní flexe v karvinské běžné mluvě* [Nepublikovaná bakalářská práce]. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Ortega, A., Urla, J., Amorrortu, E., Goirigolzarri, J., & Uranga, B. (2015). Linguistic identity among new speakers of Basque. *International Journal of the Sociology of Language*, 2015(231), 85–105.
- Papadopoulou, D., Tsimpli, I., Amvrazis, N., Jegerski, J., & VanPatten, B. (2013). Self-paced listening. *Research methods in second language psycholinguistics* (pp. 66–84). Routledge.
- Peirce, J. W. (2007). PsychoPy—psychophysics software in Python. *Journal of neuroscience methods*, 162(1-2), 8–13.
- Perret, C., & Bonin, P. (2019). Which variables should be controlled for to investigate picture naming in adults? A Bayesian meta-analysis. *Behavior research methods*, 51(6), 2533–2545.
- Pickering, M. J., & Traxler, M. J. (1998). Plausibility and recovery from garden paths: An eye-tracking study. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 24(4), 940–961.
- Piotroski, J., & Naigles, L. R. (2011). Intermodal preferential looking. In E. Hoff (Ed.), *Research methods in child language: A practical guide* (pp. 17–28). Wiley-Blackwell.
- Price, C. J. (2012). A review and synthesis of the first 20 years of PET and fMRI studies of heard speech, spoken language and reading. *Neuroimage*, 62(2), 816–847.
- Rayner, K. (1998). Eye movements in reading and information processing: 20 years of research. *Psychological bulletin*, 124(3), 372–422.
- Sankoff, G., & Blondeau, H. (2007). Language change across the lifespan: /r/ in Montreal French. *Language*, 560–588.
- Schütze, C. T. (2010). Judgement data. In R. Podesva & D. Sharma (Eds.), *Research Methods in Linguistics*. Cambridge University Press.
- Schütze, C. T. (2016). *The empirical base of linguistics: Grammaticality judgments and linguistic methodology*. Language Science Press.
- Sedláčková, H. (2012). *Aspekty variace předložek na a v(e) v současné češtině*.
- Skarnitzl, R., Šturm, P., & Volín, J. (2016). *Zvuková báze řečové komunikace: Fonetický a fonologický popis řeči*. Karolinum.
- Smolík, F. (2006). Časná znalost jazyka: Vývoj receptivní znalosti jazyka v prvních dvou letech života. *Československá psychologie*, 50(3), 238–250.
- Spradley, J. P. (2016). *Participant observation*. Waveland Press.
- Sprouse, J., Schütze, C. T., & Almeida, D. (2013). A comparison of informal and formal acceptability judgments using a random sample from Linguistic Inquiry 2001–2010. *Lingua*, 134, 219–248.
- Stefanowitsch, A. (2020). *Corpus linguistics: A guide to the methodology*. Language Science Press.
- Swaab, T. Y., Ledoux, K., Camblin, C. C., & Boudewyn, M. A. (2012). Language-related ERP components. *The Oxford handbook of event-related potential components*. (pp. 397–439). Oxford University Press.
- Tagliamonte, S. A. (2006). *Analysing sociolinguistic variation*. Cambridge University Press.
- Tagliamonte, S. A. (2011). *Variationist sociolinguistics: Change, observation, interpretation*. John Wiley & Sons.

- Von Stutterheim, C., Andermann, M., Carroll, M., Flecken, M., & Schmiedtová, B. (2012). How grammaticized concepts shape event conceptualization in language production: Insights from linguistic analysis, eye tracking data, and memory performance. *Linguistics*, 50(4), 833–867.
- Weskott, T., & Fanselow, G. (2011). On the informativity of different measures of linguistic acceptability. *Language*, 249–273.
- Wilson, J. (2010). *Moravians in Prague: A sociolinguistic study of dialect contact in the Czech Republic*. Peter Lang.
- Zíková, M., & Křivan, J. (2014). Nahrávání v terénním lingvistickém výzkumu: Jak získat kvalitní záznam řeči? 5(1), 65–82.

Terminologický slovníček

běžná mluva spontánní způsob projevu, který určitá osoba zaujímá v každodenních, neformálních situacích, kdy ke svému užívání jazyka neupírá přílišnou pozornost [angl. vernacular]. 45–47, 49

běžný (nenucený) styl Labovem vymezený styl projevu, kterým mluvčí mluví, když se nesoustředí na to, jak mluví [angl. casual style]. 45

dvouhlavňová otázka otázka, která se zaměřuje na více rozdílných věcí, a respondent tak nemá možnost odpovědět podle svého přesvědčení, pokud tyto věci vnímá rozdílně [angl. double-barreled question]. 37

elektroencefalografie (EEG) neurozobrazovací metoda využívající snímání elektrické aktivity na povrchu kůže hlavy [angl. electroencephalography]. 1

elicítace dat proces získávání dat od mluvčích na základě určité techniky [angl. data elicitation]. 39, 41, 42, 45–47, 49

experimentální skupina skupina jednotek, u nichž je manipulována nezávislá proměnná [angl. experimental group]. 22

experimentální výzkum výzkum založený na manipulaci nezávislé proměnné; pracuje s experimentální a kontrolní skupinou [angl. experimental research]. 17, 21, 22, 25, 28, 30, 31, 57

hodnocení gramatičnosti/přijatelnosti specifická lingvistická metoda spočívající v přímém dotazování mluvčích na jejich jazykové intuice [angl. grammaticality/acceptability judgment]. 38–40

item/položka soubor jinak identických stimulů, které se liší pouze hodnotami nezávislé proměnné [angl. item]. 24, 30

kognitivní evokované potenciály (ERP) elektrické napětí vznikající při mozkové reakci na určitý podnět (například slovo, větu, tón apod.), které lze snímat elektroencefalografem [angl. event-related potentials]. 1

kohortová studie typ longitudinálního výzkumu, ve kterém se v intervalech zkoumá identická populace, ale vždy se vybírá nový vzorek [angl. cohort study]. 26

konsekutivní výběr typ účelového výběru, kdy se naplňují určité nastavené kvóty jednotek bez přímého vztahu ke zkoumané populaci [angl. consecutive sampling]. 78

kontrolní otázka otázka, která slouží k tomu, aby se zjistilo, zda respondent při vyplňování dotazníku postupuje soustředěně; typicky se ptá na něco, na co se dotazovala už nějaká z předchozích otázek [angl. control questions]. 36

kontrolní skupina skupina jednotek, u nichž nezávislá proměnná není manipulována, respektive je manipulována tak, aby její hodnota byla nějak „výchozí“ a byla odlišná od hodnoty nezávislé proměnné u experimentální skupiny [angl. control group]. 22

kvótní výběr výběr, v němž se napodobují známé vlastnosti populace [angl. quota sampling]. 78, 80

latinský čtverec způsob vyváženého rozdělení itemů a podmínek mezi zkoumané jednotky [angl. latin square design]. 24

Likertova škála typ škály, který je prototypicky vyjadřování mírou souhlasu s tvrzením [angl. Likert scale]. 36

longitudinální výzkum výzkum založený na sběru dat v určitých časových intervalech [angl. longitudinal research]. 17, 19, 21, 25, 28, 30, 31

manipulace proměnné kontrolované vystavování zkoumané skupiny jednotek určité hodnotě nezávislé proměnné [angl. manipulation of a variable]. 18, 22, 23, 25, 31, 40

mezisubjektový design experimentální strategie, v níž je každá jednotka vystavena jen jedné hodnotě nezávislé proměnné [angl. between-subject design]. 23

nepřímá technika/metoda technika, jejímž prostřednictvím se ptáme respondentů na předmět zkoumání a samotný předmět zkoumání nesledujeme [angl. indirect technique/method]. 38, 39, 41, 43, 44

nepravděpodobnostní výběr souhrnné označení způsobů výběru vzorku, které nejsou založeny na principu, že má každá jednotka stejnou šanci dostat se do vzorku [angl. non-probability sampling]. 78

nezávislá proměnná proměnná, o které předpokládáme, že ovlivňuje jinou zkoumanou proměnnou. 8, 18, 20, 21, 23, 24, 31, 41, 43, 57

náhodný/pravděpodobnostní výběr výběr založený na principu, že každá jednotka má stejnou šanci dostat se do vzorku [angl. random/probability sampling]. 78–80

následné měření/pozorování (post-test) měření po provedení manipulace nezávislé proměnné [angl. post-test]. 18, 22, 23

následný (follow-up) rozhovor rozhovor, v němž badatelé s účastníky výzkumu rozebírají předem pořízenou nahrávku jejich autentické interakce [angl. follow-up interview]. 43, 44

nucená volba varianta škály, která nezahrnuje neutrální stupeň odpovědi, a respondenty tak nutí odpovědět buď pozitivně, nebo negativně [angl. forced-choice]. 36

nulová hypotéza hypotéza, která předpokládá, že mezi proměnnými neexistuje žádný vztah. 9

ohnisková skupina moderovaný skupinový rozhovor zaměřený na určité zkoumané téma [angl. focus group]. 43, 44, 56

otevřená otázka otázka bez nabízené možnosti odpovědi; umožňuje respondentům volně se vyjádřit [angl. open-ended questions]. 34, 35, 43

panelová studie typ longitudinálního výzkumu založený na zkoumání identického vzorku v průběhu času [angl. panel study]. 26

pečlivý styl Laborem vymezený styl projevu, kterým mluvčí mluví, když se soustředí na to, jak mluví [angl. careful style]. 45

podmínka jedna z realizací itemu, odpovídá jedné hodnotě nezávislé proměnné [angl. condition]. 24

populace množina jednotek, na které zobecňujeme výsledky výzkumu [angl. population]. 75, 76, 78–80

předběžné měření/pozorování (pre-test) měření před provedením manipulace nezávislé proměnné [angl. pre-test]. 18, 22, 23

příležitostný výběr výběr vzorku, kdy vybíráme z jednotek, jež nám jsou snadno k dispozici [angl. opportunistic sampling]. 78

přímá technika/metoda technika, jejímž prostřednictvím zkoumáme předmět výzkumu přímo [angl. direct technique/method]. 39, 41–43

případová studie výzkumná strategie založená na zkoumání jedné jednotky (nebo několika málo jednotek), a to obvykle do velkého detailu [angl. case study]. 17, 27, 28, 30, 31

pracovní hypotéza hypotéza, která předpokládá, že mezi proměnnými je nějaký vztah. 9

proměnná abstraktní jednotka, která nabývá různých konkrétních hodnot. 8

průřezová studie výzkumná strategie spočívající v tom, že se v určitém časovém bodě analyzují rozdíly, které existovaly již před započítáním výzkumu [angl. cross-sectional study]. 17–23, 25, 27, 28, 30, 31, 57

řazení odpovědí typ nabízené odpovědi spočívající v tom, že respondenti mají seřadit určité položky podle nějakého kritéria [angl. rank order question]. 35, 36

representativnost míra, do jaké vlastnosti vzorku odpovídají vlastnostem populace [angl. representativeness]. 75, 76, 78–80

semistrukturovaný rozhovor rozhovor s částečně připravenými otázkami a jejich pořadím [angl. semi-structured interview]. 43, 44

škála typ nabízené odpovědi na uzavřené otázky, jež představuje varianty odpovědí uspořádané na určitém kontinuu [angl. scale]. 35, 37

slovní prevalence míra znalosti slova v určité populaci [angl. word prevalence]. 75

strukturovaný rozhovor rozhovor s fixně připravenými otázkami a jejich pořadím [angl. structured interview]. 44, 47

technika sněhové koule způsob výběru vzorku, kde jedinci, kteří byli zařazeni do vzorku doporučují do vzorku další osoby, které znají [angl. snowball sampling]. 78

trendová studie typ longitudinálního výzkumu založený na zkoumání určité populace, která se v čase proměňuje [angl. trend study]. 26

účelový výběr způsob výběru vzorku, který je plně založen na rozhodnutí badatele [angl. judgmental sample]. 78, 80

uzavřená otázka otázka, která respondentům nabízí možnosti odpovědi [angl. closed-ended questions]. 34, 35

vnitrosubjektový design experimentální strategie, v níž je každá jednotka vystavena všem hodnotám nezávislé proměnné [angl. within-subject design]. 23, 24

výběr z více možností typ nabízené odpovědi na uzavřené otázky, jež představuje několik kategoriálně rozdílných variant odpovědi, z nichž respondent typicky vybírá jednu [angl. multiple choice item]. 35

věta se slepou kolejí lokálně víceznačná věta, při jejímž čtení nejprve vzniká mylná syntaktická interpretace, kterou je později potřeba přehodnotit, aby bylo dosaženo správného porozumění [angl. garden-path sentence]. 74

vzorek množina jednotek, které reálně podrobujeme výzkumu [angl. sample]. 75, 78–81

závislá proměnná proměnná, o které předpokládáme, že je ovlivňována jinou zkoumanou proměnnou. 8, 18, 20, 57